स्थळ प्रत

म. सं. सं. आ.

वाचक पृ०८

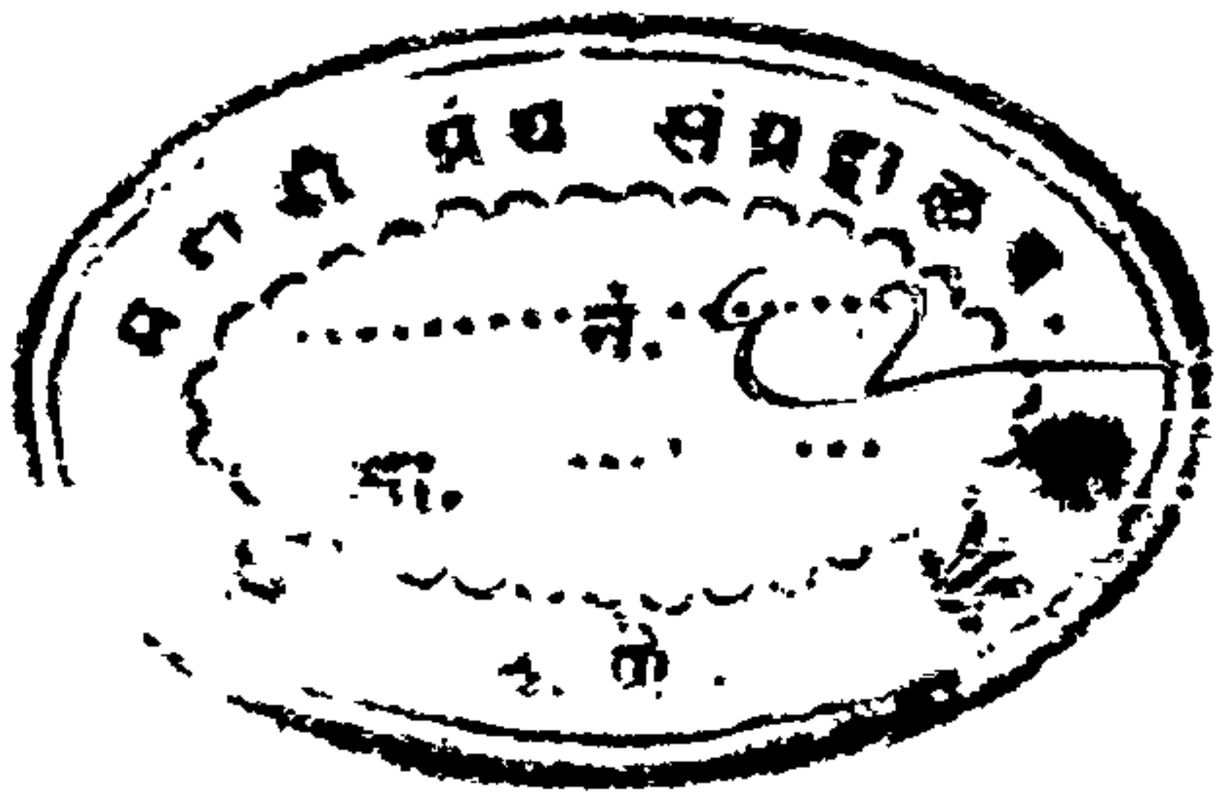

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्थलांक

क्रमांक ..... दि: ८/१२

आवक क्रमांक ..... दि: ८/१२/९०

REFBK-0000506

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, दादर, मुंबई-२८
वसुक्रम..... दि:.....
आवृत्ती..... दो: दि:.....

REFBK-0000506

Wolfgang Beck

प्रस्तावना.

लो. **बाळ गंगाधर टिळक**सारख्या राष्ट्रकार्याशीं अनेक रीतीनें संबंध असणाऱ्या, व्यापक उद्योगाच्या व बहुविध आणि सखोल आयुष्यक्रमाच्या पुरुषाचें चरित्र लिहिणें हें काम मोठ्या जोखमीचें आहे. त्यांतून त्यांच्या हयातींत, विशेषतः आजच लिहिणें जास्त जोखमीचें आहें. कारण, गेलीं कांहीं वर्षें सामाजिक, धार्मिक व राजकीय अशा कित्येक बाबतींत लोकमतांत फरक पडून कांहीं गोष्टींत लोकांचीं मनें द्विधा झालीं आहेत, कांहीं गोष्टींवर रणें माजलीं आहेत, व कांहीं गोष्टींत ठिणग्या पडून आपापसांतील कलह, मत्सर व दुही यांनीं पेट घेतला आहे. अशा वेळीं मतभेद असणाऱ्या कांहीं व्यक्तींस थोडें तरी दुखाविल्याशिवाय, सार्वजनिक दृष्ट्या कित्येक व्यक्तींच्या मागील–पुढील विचारांची व वर्तनाची मनास झोंबणारी बाजू पुढें मांडल्याशिवाय, व प्रसंगविशेषीं खासगी मत्सर राष्ट्रहिताच्या कामीं कसा आड आला, याची स्फुटता केल्याशिवाय या लेखकाला त्यांचें चरित्र लिहितां येणें कठिण आहे. उलटपक्षीं, अशा पुरुषाचें चरित्र लिहिण्याचें काम दिरंगाईवर टाकणें हेंही वरेंच धोक्याचें आहें. कारण, दिरंगाईमुळें कित्येक ताज्या गोष्टी शिळ्या होऊन त्यांतील रहस्य नाहींसें होतें, मतभेद किंवा भानगडीच्या प्रश्नांतील सत्यासत्य निवडण्यास कठिण पडतें, लोकांच्या आठवणी नाहींशा होतात, व प्रसंग आणि चळवळी यांतील सजीवता कमी होऊन त्या नीरस वाटूं लागतात. थोर पुरुषाच्या हयातींतच त्याचें चरित्र प्रसिद्ध करण्यांत दुसरा असा एक फायदा आहे कीं, त्याच्यासंबंधीं लिहिलेल्या गोष्टींची कोणासही समक्ष विचारपूस करून खात्री करून घेतां येते; व त्याचे स्नेही आणि इतर समकालीन पुरुष यांच्या अनुभवानें त्यांचा पडताळा पाहण्यास सांपडतो. वरील विचार मनांत येऊनच मी हें चरित्र लिहिण्यास सुरवात केली व तें आज वाचकांपुढें मांडलें आहे. हें अपूर्ण टिळक पिढींतील लोकांस साग्र चरित्र असें म्हणतां येणार नाहीं. यांतील आदर उत्पासून आतांपर्यंतची हकीकत दिलेली नाहीं. आठ वाचा परिचय लेखक या नात्यानें माझा जो सहवास घडला. त यांचा जो आयुष्यक्रम माझ्या दृष्टीस पडला, तेवढ्याचेंच चित्र

मी यांत रेखाटलें आहे; ह्मणजे सबंध चरित्राचा हा एक भाग आहे, असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं.

आतां प्रस्तुत चरित्रांत टिळक यांच्या संबंधानें कांहीं बारीकसारीक गोष्टी किंवा त्यांच्या तोंडचे प्रासंगिक उद्गार देऊन त्यांवरून कांहीं अनुमानेंही काढलीं आहेत. तेव्हां थोर पुरुषासंबंधानें अशा गोष्टी किंवा असे उद्गार द्यावे किंवा नाहीं याबद्दल वाचकांस भ्रांती उत्पन्न होईल. खुद्द टिळक यांनीं तर एके प्रसंगीं अशा गोष्टी सांगणारांना ता. २६–१–०४ च्या केसरींतून असा इषारा दिला आहे कीं, "लहान मनुष्य काय आणि मोठा काय, प्रसंगविशेषीं निरनिराळ्या प्रकारचे व कधीं कधीं एकमेकांस विरुद्धही विचार प्रदर्शित करीत असतो. परंतु त्यामुळें त्याचीं तीं मतें कायमचीं होतीं, असें समजणें वेडेपणाचें होय. मनुष्याच्या शरीराप्रमाणें त्याचें मनही नेहमीं उमेदींत असतें असें नाहीं; त्याच्या मनांत कधीं दुःखाची तर कधीं नाउमेदीची झांक येत असते; व अशा प्रसंगीं त्याच्या तोंडांतून निघालेले उद्गार जर जगापुढें मांडूं लागलें तर त्या मनुष्यास लवकरच मूर्ख बनवितां येईल! शिवाय असेंही लक्षांत ठेवलें पाहिजे कीं, आयुष्याच्या हरएक क्षणीं मनुष्य जें बोलतो तें तीं पूर्णविचारांतीं बोलतो, असें नाहीं. इतकेंच नव्हें तर, त्याच मनुष्यास त्याच विषयावर जर सार्वजनिक तऱ्हेनें बोलण्याचा प्रसंग आला तर निराळ्याच तऱ्हेनें तो बोलत असतो. याकरितां मोठ्या मनुष्याचें चरित्र लिहिणारांनीं किंवा त्याच्या गोष्टी सांगणारांनीं जें लिहिणें किंवा सांगणें तें सारासार विचार पाहून लिहिलें किंवा सांगितलें पाहिजे." उलटपक्षीं, 'सुधारक'कारांनीं त्याच प्रसंगीं असें ह्मटलें आहे कीं, "खरें चारित्र लिहून चरित्रनायकाच्या आचारविचाराची, धर्मश्रद्धेची, समयसूचकतेची, वाक्चातुर्याची, हुशारीची व स्वभावाची प्रतिमा वाचकांपुढें उभी करावयास असेल तर त्यास असल्या लहान लहान पण विश्वसनीय गोष्टींची जशी मदत होते, तशी दुसरी कसलीही होत नाहीं." हें जगद्विख्यात प्रसिद्ध प्रसिद्ध विद्वान् डॉ. जॉनसन याशीं आजच्या पिढींतील लोकांचा निकट परिचय होतो व त्याच्या थोरपणाबद्दल आदर उत्पन्न हा त्याच्या लेखांवरूनच होतो असें नाहीं, तर त्याचा चरित्र लेखक बासवेल यानें आपल्या पुस्तकांत डॉ. जॉनसनच्या लहान सहान गोष्टी

ठेवल्यामुळेंच होय. मनुष्य सावध असतां जपून बोलेल; परंतु याच कारणानें त्या भाषणांत त्याचें अंतरग दिसणार नाहीं. तो सावध नसतांही त्याचे शब्द व आचरण इतरांनीं दोष काढण्यासारखें नसेल तर तो खराच थोर, इतर लोक त्यापुढें अगदीं कमकस आहेत." यावरून बारीकसारीक गोष्टी लिहिण्यांत कोणता धोका आहे व कोणते फायदे आहेत, हें वाचकांस सहज कळून येईल. तथापि, या धोक्यांचा व फायद्यांचा नीट विचार करूनच मी या पुस्तकांत त्या गोष्टींचा संग्रह केला आहें. या गोष्टी त्यांच्या चरित्रास कोणत्याही रीतीनें बाधक नसून उलट त्यांचा संग्रह केला नसता, तर मात्र बाधक होऊन त्यांच्या चरित्राच्या तेजस्वितेची हानी झाली असती, अशी माझी समजूत आहे.

असो; या चरित्राचे मुख्य तीन भाग केले असून पाहिल्यांत त्यांचा नित्यक्रम, राहटी, संवयी, व्यवसाय व स्नेही–मंडळी, त्यांजवर आलेले बिकट प्रसंग, त्यांच्या सार्वजनिक चळवळी, स्वभाव, वर्तन, गुण वगैरे गोष्टींचें सामान्य विवेचन केलें असून पत्रकर्ते या नात्यानें त्यांची योग्यता किती मोठी आहे, याचें विशषे विवेचन दिलें आहे. दुसऱ्या भागांत त्यांच्या सामाजिक, धार्मिक व राजकीय मतांचें स्वरूप दिलें आहे; व तिसऱ्यांत त्यांचीं संभाषणें, वक्तृत्व, ग्रंथरचना, मतांची परिणतता व उत्क्रांति, पुढारी या नात्यानें त्यांची योग्यता, वगैरे गोष्टींचा समावेश केला आहे. पहिल्या व तिसऱ्या भागांतील विषय जरी महत्वाचे आहेत, तरी दुसऱ्या भागांतील विषय त्याहीपेक्षां महत्वाचे आहेत, अशी माझी समजूत आहे. कारण, थोर मनुष्यांचीं मतें व विचार हाच त्यांच्या जीविताचा मुख्य भाग असून तीं त्यांनीं स्वतः लिहिलेलीं चरित्रेंच ह्मणण्यास कांहीं हरकत नाहीं. या बाबतींत रा. रा. लक्ष्मण नारायण फडके यांनीं आपल्या 'अज्ञेयमीमांसा' या पुस्तकांत स्पेन्सर साहेबांचें चरित्र लिहितांना त्यांस उद्देशून जे उद्गार काढले आहेत ते मजप्रमाणेंच इतरांसही मान्य होतील अशी मला आशा आहे. ते ह्मणतातः—" माणसांचें जीवित मुख्यतः दोन प्रकारचें असतेंः शारीरिक व मानसिक, किंवा बाह्य जीवित व कारण जीवित. पैकीं सामान्य जन पहिल्या प्रकारच्याच जीविताची जरी फार गोल्यात मानतात किंवा त्यासच जीवित हा शब्द सर्वथा लागतो असें व त्यांकीनें समजतात, तरी वास्तविक रीत्या मानसिक जीवित हाच

एकंदर जीविताचा मुख्य भाग होय; व निदान माणसामध्यें तरी त्याचीच प्राधान्येंकरून महती समजली पाहिजे. ह्या दृष्टीनें पाहतां, ज्या अनेक अमोलिक ग्रंथांतून आपले परिपक्व व सुंदर मानसिक विचार स्पेन्सर साहेबांनीं आजपर्यंत ग्रथित करून ठेविले आहेत व अद्यापही ग्रथित करून ठेवीत आहेत, तींच त्यांचीं वास्तविक व इतरांनीं लिहिलेल्या चरित्रांपेक्षां किती तरी अधिक विश्वसनीय अशीं ' आत्मचरितें ' नव्हत काय ? " टिळक यांचें बहुतेक आयुष्य लेखनांत व विचारांत गेलें आहे; व त्यांच्या लेखांनीं आणि विचारांनीं लोकसमाजावर जें कार्य झालें आहे तें इतर कार्यांहून श्रेष्ठ आहे; व ह्मणून त्यांच्या मतांस व विचारांसच या चरित्रांतमीं प्राधान्य देऊन त्यांचा विशेष विस्तार केला आहे.

वाचकांनीं यांतील गुणांचा स्वीकार करून दोषांबद्दल क्षमा करावी, अशी प्रार्थना आहे.

शेवटीं, पुस्तक प्रसिद्ध करण्याचे कामीं डॉ. दिनकर धोंडो साठये यांनीं मदत केल्याबद्दल व ' इंदुप्रकाश ' चे व्यवस्थापक यांनीं लवकर छापून दिल्याबद्दल त्यांचा मी आभारी आहें.

मुंबई,
ता. २५।१।०९

आप्पाजी विष्णु कुलकर्णी.

लो० टिळक यांचीं गेलीं आठ वर्षें.

['लेखका'चें निरीक्षण]

भाग १ ला.

प्रस्तुत पुस्तकाचा उद्देश.

इंग्लंड, फ्रान्स, जर्मनी, अमेरिका वगैरे हल्लींच्या काळच्या सुधारलेल्या राष्ट्रांतील थोर पुरुषांचीं चरित्रें लिहिण्याची तऱ्हा व आमच्याकडील थोर पुरुषांचीं चरित्रें लिहिण्याची तऱ्हा यांत जमिनअस्मानाचें अंतर आहे. तिकडे विद्या व शिक्षण यांचा अत्यंत प्रसार झाला असल्यामुळें लोकांत गुणग्राहकता फार वाढली आहे. अर्थात् सन्मान्य पुरुषासंबंधाच्या बारिक-सारिक गोष्टींसही महत्व येऊन त्या चरित्रांतून वर्णिल्या जातात, व लोकही मोठ्या आवडीनें आणि भक्तीनें त्या वाचतात. जॉनसन, शेक्सपीयर, नेपोलियन, वगैरे विख्यात पुरुषांच्या चरित्रांवर तिकडील लोकांच्या ज्या उड्या पडतात त्यांतील बीज हेंच होय. जॉनसनच्या ग्रंथांचा इंग्रजी समाजावर काय परिणाम झाला, शेक्सपीयरची अलौकिक बुद्धिमत्ता कशावरून दिसून येते, नेपोलियनच्या वैभवाचें इंगीत कशांत आहे, इत्यादि गोष्टींची कोणी सांगोपांग मीमांसा करूं लागला तर त्याकडे तिकडील लोकांचें लक्ष तर वेधतेंच; पण नेपोलियन कसली टोपी घालीत होता, शेक्सपीयर कोणत्या खुर्चीवर बसत होता, जॉनसन कसल्या लेखणीनें लिहीत होता, इत्यादि बारिकसारिक गोष्टीही जाणण्याची तिकडील लोकांस इतकी कांहीं उत्कंठा असते कीं, त्याबद्दल कोणी कांहीं नवा लेख लिहिला कीं, तो पैदा करून ते वाचल्याशिवाय राहत नाहींत. आमच्याकडे अशा प्रकारचे लेख लिहिण्याची प्रवृत्ति नाहीं व लोकांतही अशा प्रकारची जिज्ञासा नाहीं. लोकांची जिज्ञासा व लेखकांची प्रवृत्ति हीं पुष्कळ अंशीं परस्परांवर अवलंबून आहेत. म्हणजे लोक जिज्ञासु असले कीं, त्यांची जिज्ञासा तृप्त करणारे लेखकही निपजतात; किंवा [illegible]क नवी आणि मनोवेधक माहिती देऊं लागले कीं, लोकांचीही ती

वाचण्याकडे प्रवृत्ति होते. आजपर्यंत मराठी भाषेंत एतद्देशीय थोर पुरुषांचीं अनेक चरित्रें झालीं आहेत; परंतु वर सांगितल्याप्रमाणें बारिकसारिक पण महत्वाच्या गोष्टींचें ज्यांत वर्णन केलें आहे असें चरित्र क्वचित् आढळून येईल. प्रस्तुत पुस्तकाचा उद्देश आजमितीला महाराष्ट्रांत किंबहुना साऱ्या भरतखंडांत विद्वत्ता, स्वार्थत्याग, देशसेवा इत्यादि गुणांनीं प्रसिद्धीस आलेल्या एका थोर पुरुषाच्या आयुष्यक्रमांतील कांहीं लहानसान पण महत्वाच्या गोष्टी सांगाव्या हा आहे. हे थोर पुरुष म्हटले म्हणजे प्रख्यात केसरीकार लो० **बाळ गंगाधर टिळक** हे होत.

टिळक यांचा मी १९०० सालच्या आगस्ट महिन्यापासून पुढें सुमारें ७ वर्षें 'लेखक' होतों. तेव्हां लेखक या नात्यानें त्यांचा जितका वेळ मला सहवास घडला तितक्या वेळांत त्यांची लेख सांगण्याची शैली, त्यांचें वाचन, केसरीच्या मजकुराची जुळवाजुळव व व्यवस्था करण्याची त्यांची तऱ्हा, निरनिराळ्या विषयांवर त्यांनीं केसरींतून व इतर प्रसंगीं प्रगट केलेले विचार, त्यांची वागणूक, त्यांचा स्वभाव, त्यांची कुटुंब–व्यवस्था, छापखाना व ऑफिस यांवरील देखरेख, त्यांच्यावर आलेले प्रसंग, त्यांचा उद्योग, त्यांचीं संभाषणें, त्यांचीं मतें, इत्यादि गोष्टींसंबंधानें माझें जें मत झालें आहे तेंच मुख्यत्वेंकरून या पुस्तकांत नमूद करण्याचा माझा संकल्प आहे. तात्पर्य, वरील कालापासून त्यांच्यासंबंधीं जी माहिती मला आहे ती लोकांस देऊन समाजस्थितीचें ज्ञान व राष्ट्रहिताची कल्पना हीं त्यांच्या मनांत बिंबवावीं व त्यांचें मोठें चरित्र कोणी लिहूं इच्छील त्यासही तिचा उपयोग व्हावा एवढीच माझी इच्छा आहे.

वाडा, छापखाना, ऑफिस व लायब्ररी.

टिळक यांचा वाडा नारायणपेठेंत असून तो १९०४ सालीं श्री. सयाजीराव महाराज गायकवाड यांचेकडून त्यांस सुमारें साडेपंधरा हजार रुपयांस मिळाला. या वाड्याचें क्षेत्रफळ अदमासें सव्वा एकर असून इतका विस्तृत वाडा पुण्यास क्वचित्च आहे. हा वाडा पेशवाईच्या अमदानींतला असल्यामुळें व त्यावेळीं त्याचें महत्वही विशेष असल्यामुळें त्याची रचना आणि ठेवण हींही त्या कालास शोभतील अशींच होतीं. टिळक यांनीं हा वाडा घेतला त्या वेळीं तो मोडकळीस आला असल्यामुळें फक्त डागडुजी करून कांहीं भाग त्यांनीं तसाच ठेविला आहे, व कांहीं भाग

अंजिबात उतरून तो पुन्हां नवा बांधला आहे. हा नवा बांधलेला भाग ह्मणजे त्यांची राहण्याची जागा हा होय. ही जागा पुढील मोठ्या दरवाज्यांतून आंत शिरल्यावर डाव्या हातास जो दुसरा लहान दरवाजा दिसतो त्याच्या आंत आहे. ही इमारत पाया कायम ठेऊन त्यांनीं सगळी नवी बांधली असून त्यास सुमारें आठ हजार रुपये खर्च आला. ही इमारत दुमजली असून खालच्या जागेंत जेवणाखाणाची सोय केली आहे; व वर दोन मोठे दिवाणखाने असून एकांत त्यांच्या निजण्याची सोय आहे; व एकांत त्यांची नेहमींची बैठक असते. या बैठकीच्या जागेपासून बाहेरच्या रहदारीच्या रस्त्यावरील दुमजल्यावर 'केसरी' व 'मराठा' पत्रांच्या संपादकांस बसण्यासाठीं ज्या खोल्या दिल्या आहेत तेथपर्यंत आंतील दरवाजावरून एक पूल केला आहे; व त्यायोगें प्रसंगविशेषीं त्यांच्याकडे इतर संपादकांचें काम असलें किंवा त्यांना इतर संपादकांकडे जावें लागलें तर सुलभ झालें आहे. राहण्याच्या जागेपुढेंच पटांगणाला लागून उत्तरेकडच्या बाजूस किंवा इतर संपादकांस ज्या खोल्या दिल्या आहेत त्यांना लागूनच पूर्वेकडील बाजूस सुमारें हजार लोक बसतील एवढा मोठा एक दिवाणखाना आहे; व त्यांत त्यांनीं जंगी लायब्ररी ठेविली आहे. रस्त्यावरील मोठा दरवाजा बराच उंच असल्यामुळें त्यावरील दुमजल्याचा दिवाणखानाही बराच उंच आहे, म्हणजे जवळच्या इमारतीपेक्षां ही जागा सरासरीनें अडीचपट उंच आहे; व या उंचीवरूनच त्या जागेस त्यांच्या लहान मुलांच्या ह्मणीवरून 'अडचावा मजला' असें नांव पडलें आहे. या अडचाव्या मजल्याच्या हॉलमध्येंच कै. प्रो. श्रीधर गणेश जिनसीवाले यांच्या स्मरणार्थ त्यांची मोठी तसबीर लावून तेथें त्यांची लायब्ररी ठेविली आहे. संपादकांच्या खोल्याखालील जागेंत निरानिराळ्या सरकारी खात्यांचे आलेले रिपोर्ट* व वर्तमानपत्रांच्या आणि मासिक पुस्तकांच्या फायली

---

* हे रिपोर्ट कोणकोणत्या खात्यांचे आहेत याची माहिती व्हावी म्हणून त्यांची याद खालीं दिली आहे:—

1 Abkari; 2 Administration; 3 Agriculture; 4 Archæology; 5 Blue Books; 6 Census 7 Commissions; 8 Congress (Indian National Congress) Reports; 9 Cotton Duties; 10 Crop Experiment & Horticultural Gardens; 11 Customs; 12 Deccan Agricultural Relief Act; 13 Education; 14 Factories; 15 Finance;

व चिकट बुकें† ठेवण्याची सोय केली आहे. मोठ्या दरवाजाच्या अलीकडील भागाची ही व्यवस्था झाली. पलीकडचा भाग अलीकडच्या भागाप्रमाणेंच जरी दुघई आहे तरी तो एकमजलीच आहे; व त्यांत दरवाजास लागून केसरी–मराठ्याच्या व्यवस्थापकाचें ऑफिस आहे; व पलीकडे 'डिसपॅचिंग ऑफिस' अथवा वर्तमानपत्रें रवाना करणें व त्यासंबंधीं इतर कामें करण्याचें ऑफिस असून त्यांत कारकून, शिपाई वगैरेंस बसण्याची सोय केली आहे. याला जोडूनच पलीकडे छापखाना ठेविला आहे; व त्यांत इंग्रजी–मराठी खिळे जोडणारे, नवे खिळे पाडणारे, प्रेसमेन व इंजिन आणि मशिन चालविणारे, वगैरे निरनिराळ्या प्रकारचे लोक काम करीत असतात. वाड्याच्या आंतील बाजूस मध्यभागीं सुमारें पांच साहा हजार लोक बसतील एवढें थोरलें पटांगण असून तें नेहमीं मोकळें असतें; व या पटांगणांत, गणेशोत्सवाच्या किंवा इतर प्रसंगाच्या कित्येक सार्वजनिक सभा भरत असतात. वाड्याच्या पाठीमागच्या बाजूस सुमारें दोन पुरुष उंचीचें कुंपण असून घरास व कारखान्यास पाण्याचा पुरवठा होण्याकरतां एक मोठा हौद असून कांहीं ठिकाणीं नळ्यांचीही योजना केली आहे. इमारतीची खरेदी, तिची डागडुजी, छापखाना, फाउंडरी, ऑफिस व कारखान्याच्या सर्व

---

16 Forest; 17 Government Gazettes (India and Bombay); 18 Income tax; 19 Irrigation; 20 Jails; 21 Land Records and Agriculture; 22 Local Boards; 23 Lunatic Asylum; 24 Medical Department; 25 Municipalities; 26 Native States (Annual Reports &c.) 27 Opium; 28 Plague; 29 Police; 30 Railways; 31 Reformatory Schools; 32 Registration; 33 Revenue; 34 Salt; 35 Sanitation; 36 Stamps; 37 Vaccination; 38 Veterinary; 39 Famine; 40 Judicial Administration—Statistics; 41 Railway & Sea Borne Trade; 42 Government Papers; 43 Chemical Analyser; etc. etc.

† निरनिराळ्या इंग्रजी व मराठी वर्तमानपत्रांच्या मागील सर्व फायली जपून ठेवणें त्रासदायक असल्यामुळें त्यांतील महत्वाचे विषय कापून ते कोऱ्या बुकांत चिकटवून ठेविलेले असतात. या बुकासच 'चिकट बुक' असें नांव पडलें आहे. अशीं 'चिकट बुकें' केसरी ऑफिसमध्यें सुमारें १५ असून केसरी–मराठा निघाला त्या वेळेपासूनचे लेख या बुकांत आहेत. एकाद्या मागील विषयाची माहिती पाहिजे झाल्यास या चिकट बुकांचा तेथें चांगला उपयोग होतो.

सोयीं यासाठीं टिळक यांस एकंदर खर्च सुमारें ३५ हजार रुपये आला आहे.

यांची खासगी बैठकीची जागा विशेष शृंगारलेली नसून तेथें एक दोन आराम-खुर्च्या, चार दोन साध्या खुर्च्या व खुर्चीसारखींच पाठीचीं एक दोन बाकें, लिहिण्याचें एक मोठें टेबल, पुस्तकांचीं दोन तीन कपाटें, एक दोन शेल्फ्स, एवढेंच सामान सदोदित असतें. लायब्ररीचा दिवाणखाना विशेष रीतीनें शृंगारिला असून त्यांत वांटोळें टेबल, खुर्च्या, कपाटें हीं ठेविलीं आहेत; व गणपती, गोपाळकृष्ण इत्यादि देवांच्या व मालाकार चिपळूणकर, न्या. तेलंग, रानडे, ब्राडला, ह्यूम, दादाभाई नौरोजी, ग्लॅडस्टन, वगैरे थोर पुरुषांच्या तसबिरी लाविल्या आहेत. या खेरीज तेथें व त्यांच्या खासगी बैठकीच्या जागींही आणखी कांहीं तसबिरा व इतर जिन्नस आहेत. यांत सार्वजनिक कामानिमित्त ठिकठिकाणीं हे गेले असतां तेथें दिलेलीं मानपत्रें, यांच्यासहित तेथील मंडळीचे घेतलेले फोटो. कॉलेजांतील सहाध्यायी, लॉक्कासमधील विद्यार्थी व शिक्षकवर्ग, आपल्या कुटुंबांतील माणसांचे व आपले जांवई रा. रा. केतकर, वैद्य व साने यांच्या कुटुंबांतील मंडळीचे फोटो, स्वतःच्या ऑइल-पेंटिंगच्या एक दोन मोठ्या तसबिरा, व नजर केलेले कारागिरीचे कांहीं जिन्नस हे मुख्य होत. मानपत्रांपैकीं पुणें येथील रहिवासी, चित्रशाळेंतील लोक व 'सद्वर्तनप्रवर्तक मंडळी' यांनीं १८९५ मध्यें मध्यभागांतील डिस्ट्रिक्ट लोकलबोर्डतर्फे मुंबईच्या कायदेकौन्सिलांत निवडून आल्यावर दिलेलें मानपत्र, लाहोर येथें १९०० सालीं राष्ट्रीय सभेस गेले असतां तेथील विद्यार्थ्यांनीं दिलेलें मानपत्र, सिताबर्डी, नागपूर, कोल्हापूर, शिरवळ व जुन्नर या ठिकाणचीं मानपत्रें, हीं तेथें लटकाविलीं असून त्यांपैकीं लाहोरचें मानपत्र काळ्या कापडावर सोनेरी शाईनें छापलेलें असून शिरवळचें मानपत्र हातानें लिहिलेलें आहे व त्यावरील टिळक यांची तसबीर हातानें काढली आहे ही गोष्ट ध्यानांत ठेवण्यासारखी आहे.

मोठ्या दिवाणखान्यांत जी लायब्ररी आहे तींत इतिहास, वाङ्मय, कायदा, शास्त्र, राजकारण, वगैरे निरनिराळ्या विषयांवरचे सुमारें दहा हजार ग्रंथ असून त्यांचीं निरनिराळीं बत्तीस कपाटें आहेत. हीं कपाटें दोन खिडक्यांच्यामध्यें एकेक अशीं भिंतीकडेला दोन्हीं बाजूनें रांगेनें

ठेवलीं असून समोरच्या भिंतीला लागून जीं कपाटें आहेत त्यांतील एकात एनसायक्लोपीडियाचे नवे जुने मिळून एकंदर ३५ भाग ठेविले आहेत. 'लोकहितवादी' या नांवानें प्रसिद्ध असलेले कै. गोपाळराव हरि देशमुख यांच्या व कै. रा. सा. वामन मोरेश्वर सोहनी यांच्या खासगी पुस्तकांचा सर्व संग्रह टिळक यांनीं या लायब्ररीकरतां डॉ. देशमूख व रा. रा. गणपतराव सोहनी यांजकडून मिळविला असल्यामुळें जुने कित्येक ग्रंथ आज जे दुर्मिळ झाले आहेत त्यांचा संग्रह अनायासेंच या लायब्ररींत झाला आहे. वेदांचीं भाषांतरें, बखरीं, ऐतिहासिक लेख; तुकाराम, मोरोपंत, वामनपंडित, वगैरे कवींचीं काव्यें, इत्यादि मराठी पुस्तकांचाही यांत संग्रह असून रा. रा. दाभोळकर, ग्रंथ-संपादक-मंडळी, जावजी दादाजी, वगैरेंनीं प्रसिद्ध केलेले ग्रंथ, आणि केसरीकडे अभिप्रार्थ आलेलीं पुस्तकें यांचींही निराळीं कपाटें ठेविलीं आहेत. या खेरीज कै. नामजोशी यांनीं मराठी भाषेच्या लिहिलेल्या कोशाचे पंधरा सोळा हस्तलिखित व्हाल्यूम व इतर कांहीं हस्तलिखित ग्रंथ यांचाही निराळा संग्रह आहे; व होतां होईल तों इंग्रजी, मराठी, संस्कृत वगैरे निरनिराळ्या भाषेंत जे निरनिराळे उपयुक्त ग्रंथ आहेत त्या सर्वांचा संग्रह करून या लायब्ररीचा लोकांना चांगल्या तऱ्हेनें उपयोग होईल अशी टिळक हे तजवीज करून ठेवणार आहेत. 'अडचाव्या मजल्या' वर प्रो. जिनसीवाले यांच्या पुस्तकांचा जो संग्रह केला आहे त्यांत धर्म, इतिहास, वाङ्मय या ग्रंथांचा विशेष भरणा असून या लायब्ररीची किंमत सरासरी सात हजार रुपये होईल. पुण्यास लोकांस उपयोगी पडेल अशी चांगली लायब्ररी आजपर्यंत नव्हती; पण टिळक यांच्या प्रयत्नानें ह्या दोन्ही लायब्ऱ्या यांच्या संस्थेसच नव्हे तर, एकंदर पुणें शहरास भूषण झाल्या आहेत असें म्हटल्यास त्यांत अतिशयोक्ति मुळींच होणार नाहीं.

नित्यक्रम, राहटी व संवयी.

टिळक हे बहुधां सकाळीं साडे सहा वाजतां निजून उठत. पण कांहीं कारणानें रात्रीं जाग्रण झाल्यास ते सकाळीं साडेसातपर्यंतही उठत नसत. रात्रीं कितीही जाग्रण झालें असलें तरी यापुढें ते निजलेले माझे पाहण्यांत आलें नाहीं. दिवसा दोनप्रहरीं जेवल्यावर मात्र त्यांना नेहमीं निजण्याची संवय आहे; व अलीकडे प्रकृति थोडी अशक्त झाली

असल्यामुळें रात्रीं ज्या मानानें श्रम किंवा दगदग झाली असेल त्या मानानें दोनप्रहरीं विश्रांति घेऊन ते उठत असत. तरी पण दोन तासांपेक्षां दिवसां अधिक वेळ त्यांनीं झोंपेंत अगर विश्रांतींत कधींहि घालविला नाहीं. एकादे वेळीं जरूरीचें कांहीं काम असल्यास किंवा वाचनाकडे तंद्री लागल्यास या झोंपेसही फांटा मिळे. सकाळीं ७ वाजतां सिटी–पोस्टांतून टपाल आणविल्यावर ते अगोदर आपली खासगी पत्रें वाचीत असत, व मग महत्वाचीं वर्तमानपत्रें चाळीत, आणि नंतर ऑफिस किंवा छापखान्यासंबंधाच्या पत्रांचा कांहीं विशेष खुलासा पाहिजे असल्यास तो आपले भाचे व 'केसरी–मराठा' पत्रांचे व्यवस्थापक रा. रा. धोंडोपंत विञ्चंस यांस सांगत. नंतर कोणी भेटावयास आले असले तर त्यांची ते भेट घेत; नाहींपेक्षां लायब्ररींतील एखादा ग्रंथ काढून आपल्या खासगी बैठकीचे जागीं आरामखुर्चीवर तो वाचीत पडत. तात्पर्य, सकाळीं उठल्यापासून रात्रीं निजेपर्यंत यांचा सगळा वेळ बहुधां लेखन, वाचन, मनन व संभाषण यांत जाई. प्रपंचावर यांच्या कुटुंबाची देखरेख असल्यामुळें जरूरीच्या प्रसंगाखेरीज ते त्यांत फारसें मन घालीत नसत. यांचा पोषाख व राहटी अगदीं साधी असते. अंगांत एक पांढरा सदरा, त्यावर एक पांढरा अंगरखा, पायांत पुणेरी जोडा, नेसावयास साधीं धोत्रें, पांघरावयाला साधीं उपरणीं, व डोकीवर एक पुणेरी तांबडी पगडी, हाच त्यांचा नेहमींचा पोषाख. या पोषाखांत आज कैक वर्षें त्यांनीं फरक केलेला कोणाच्या पाहण्यांत नाहीं. पावसाळ्यांत किंवा थंडीच्या दिवसांत अलीकडे हे सदऱ्यावर अंगरख्याच्या आंत लोंकरीचा शर्ट घालीत, व प्रवासांत असले म्हणजे कधीं कधीं ओव्हर–कोटाचा उपयोग करीत. बूट, पाटलोण, जाकीट, पटका किंवा अशाच तऱ्हेचा दुसरा पोषाख त्यांनीं कधीं वापरला नाहीं. ते पांघरावयाला जीं साधीं उपरणीं घेत त्याऐवजीं कधीं कधीं पांढऱ्या रेशमी कांठाची घेत; व वेळ समजण्याकरितां अंगरख्याच्या आंत सदऱ्याच्या खिशांत घड्याळ बाळगीत. घरीं पोषाख उतरून ते नुसता सदरा अडकवून बसले असतां कधीं कधीं हंगेरियन कॅपच्या धर्तीवरची टोपी डोक्यास घालीत. यांचें जेवण साधें असतें. सकाळीं किंवा दोनप्रहरीं निजून उठल्यावर हे चहा घेत, व अलीकडे चहाची त्यांना संवयच लागली होती; पण आतां त्यांनीं चहा मुळींच सोडिला आहे.

यांना मुख्य संवय झटली झणजे एक सुपारी खाण्याची; आणि तीही पण विलक्षण आहे; इतकी कीं, कोणाला जेवल्यावर, तोंड वाईट झाल्यास किंवा तहान वगैरे लागल्यास तिची आठवण होते. पण यांना सकाळ असो, संध्याकाळ असो, वेळीं अवेळीं सुपारीशिवाय चैन पडत नाहीं. त्यांच्या या संवयीमुळें घरांत ठिकठिकाणीं दगडी सुपाऱ्यांनीं भरलेल्या तीन चार लहान लहान टोपल्या व दोन तीन पोलादी आडकित्ते टाकलेले असतात ! पत्नी सुशील व मुलेंमाणसें आज्ञाधारक असल्यामुळें यांना कौटुंबिक सुखाचा पूर्ण लाभ झाला आहे. तथापि, अलीकडील शिकलेल्या कित्येक लोकांचा पत्नीशीं होत असलेला फाजील संवाद किंवा सहवास अथवा मुलांचे फाजील लाड करण्याची तऱ्हा हीं त्यांचे ठायीं मुळींच दृष्टीस पडत नसत; एवढेंच नव्हे तर, माझ्यासारख्या सहवासांतल्या मनुष्याच्या देखत कारणाशिवाय ते घरच्या माणसांबरोबर सहसा बोलतही नसत. यांचे वीस एकवीस वर्षांचे सर्वांत वडील चिरंजीव विश्वनाथपंत झणून होते ते १९०३ सालीं प्लेगनें वारले. हल्लीं यांना रामभाऊ या नांवाचा १४ वर्षांचा एक व बापू नांवाचा १२ वर्षांचा एक असे दोन लहान मुलगे असून तीन मुली आहेत. मुली विवाहित असून त्यांना लिहितां वाचतां चांगलें येतें. लहान मुलीला तर सावित्री-गीत रुक्मिणी-गीत, सीता-गीत वगैरे गीतें शिकविलीं असून तिच्याकडून भारत-रामायणांतील कांहीं कथाही वाचून घेतल्या आहेत. लहान मुलांस शिकविण्याकारितां टिळक यांनीं घरीं कांहीं दिवस शिक्षक ठेविले होते. थोरल्या मुलाचा घरीं इंग्रजी तिसऱ्या यत्तेपर्यंत अभ्यास झाल्यावर १९०६ सालीं त्याला 'न्यू इंग्लिश स्कूल' मध्यें घातलें. दोन्ही मुलांना हे स्वतः घरीं केव्हां केव्हां कांहीं विषय समजावून देत; व ब्रह्मकर्में आणि गीतापाठ सांगण्याकरितांही यांनीं एका शिक्षकाची कांहीं दिवस योजना केलेली होती. विश्वनाथपंत होते त्या वेळीं टिळक त्यांना गणित, संस्कृत वगैरे विषय विशेष मेहनतीनें शिकवीत असत, व ते बुद्धीचे इतके तीव्र नसल्यामुळें एकादा विषय त्यांना समजेनासा झाला तर टिळक थट्टेनें, विनोदानें किंवा रागें भरूनही तो समजावून सांगत; व क्वचित् प्रसंगीं त्यांच्या मनाला चटका लागावा म्हणून 'हा पुढें केसरी चालविणार !' असा त्यांना टोमणाही मारीत. धाकटा मुलगा थोडा हट्टी असल्यामुळें हे कधीं कधीं त्याला

रागें भरत व धाकही दाखवीत. पण मुलांना धाकदपटशा दाखवून किंवा मारून शिक्षण देण्याच्या पद्धतीचा यांना तिटकारा असल्यामुळें ही पद्धत ते सहसा अमलांत आणीत नसत. गोडीगुलाबीनें, त्यांच्या तंत्रानें व त्यांच्यांत समंजसपणा उत्पन्न होईल अशाच रीतीनें ते त्यांना शिक्षण देत; व आपल्या मुलांच्या शिक्षणासंबंधानें एके प्रसंगीं गोष्ट निघाली असतां ते असेंही म्हणाले कीं, "मी मुलांना कधीं मारीत नाहीं. थोरल्यास शहाणा करणार आणि तुला खुळा ठेवणार, असें झटलें कीं धाकटा रडूं लागतो आणि आपला हट्ट सोडतो." हे व्यायाम घेण्याकरितां कधीं कधीं बाहेर जात असत; पण विशेष जात नसत; आणि यांची मूळची प्रकृति निरोगी असून लहानपणीं तालिम खेळून ती सुदृढ केली असल्यामुळें 'व्यायाम न घेण्यानें प्रकृति बिघडली' अशा तऱ्हेची कुरकुर त्यांनीं कधीं केली नाहीं. शहरांत कोठेंही काम लागल्यास हे केव्हां केव्हां पायीं जात, व केव्हां केव्हां गाडींतूनही जात. आपल्यास मोठी योग्यता प्राप्त झाली आहे, सबब आपण आतां गाडींतूनच गेले पाहिजे असा विचार त्यांच्या मनामध्यें कधींही आला नाहीं. एवढेंच नव्हे तर, निकडीचें काम असल्यास गाडीची वाट न पाहतां घाईघाईनें अंगरखा पागोटें घालून ते इतक्या जलदीनें पायीं निघत कीं, आपण कशा रीतीनें चाललों आहों याचें त्यांना भानही राहत नसे. प्रतिष्ठित माणसें कामकाजास चाललीं असतां साधारणपणें गाडीघोडा, नोकरचाकर किंवा स्नेही यांपैकीं कोणीतरी बरोबर घेऊन जात असतात; पण ही तऱ्हा यांच्या अंगीं नसून बरोबर कोणी असो वा नसो, एकटेच हातांत छत्री घेऊन शहरांत कोठेंही पायीं जाण्यास त्यांना बिलकुल शंका वाटत नसे. बरें, यांना वरील सोयींपैकीं एकाद्या सोयीची अनुकूलता नाहीं असें नाहीं. पण 'सोय असली असली, नसली नसली' असें मानण्याकडेच त्यांची प्रवृत्ति असल्यामुळें त्यांना त्याचें कांहींच वाटत नसे.

व्यवसाय व स्नेही-मंडळी.

टिळक यांचा मुख्य व्यवसाय म्हटला म्हणजे लेखन-वाचन हा होय. पण याखेरीज संभाषण व सल्लामसलत हींही यांच्या व्यवसायाचीं दोन अंगें होऊन बसलीं होतीं. मुखमार्जनादि प्रातर्विधि आटोपून वाचण्याच्या हेतूनें एकादा ग्रंथ हातीं घेतला न घेतला तोंच 'अमका भेटावयास आला

आहे, तमका आपली गांठ द्यावी म्हणतो ' अशा तऱ्हेच्य निरोपास सुरवात होई; व यांना भेटण्याचा कोणास मजाव नसल्यामुळें निरोप आणणारे व भेटणारे गृहस्थ एकदमच येऊन दाखल होत! हे भेटीस आलेल्या गृहस्थांचा त्यांच्या त्यांच्या योग्यतेप्रमाणें चांगला आदर करीत; व एकाद वोंगड्या असो किंवा जहागीरदार असो, त्याच्याशीं निर्भिडपणाचें पण ममतेचें भाषण करून त्याला योग्य सल्ला देत. कायदा उत्तम जाणणारे व देशाविषयीं खरी कळकळ बाळगणारे अशी यांची सर्वत्र ख्याति झाली असल्यामुळें खेड्यापाड्यांतील गोरगरीब, कागदपत्रांचीं पुडकींच्या पुडकीं वेऊन सल्लामसलत विचारण्याकरितां त्यांच्या भेटीस येत; व सवड अस-ल्यास त्यांचे सगळे कागदपत्र पाहून हे त्यांना योग्य सल्ला देत. काय-द्याच्या या सल्ल्याबद्दल मोबदला ह्मणून त्यांनीं कोणापासून कधीं पैही वेतली नाहीं. उलट, गोरगरीबांचे अर्ज फुकट लिहिल्यावर ते रवाना करण्याकरतां त्यांच्याजवळ पैसे नसल्यास कधीं कधीं आपल्या पदरचीं तिकिटें लावून हे ते रवाना करीत. अलीकडे अशा प्रकारचा सल्ला देण्यास त्यांना मिळावा तितका वेळ मिळत नसल्यामुळें कित्येक लोकांना विमुख जावें लागे. बंगाल, मद्रास, पंजाब, इकडील जे कित्येक लोक यांना भेटावयास येत त्यांपैकीं कित्येक यांच्या विद्वत्तेबद्दल ख्याति ऐकून येत; व आजपर्यंत तिकडून आलेल्या कांहीं गृहस्थांबरोबर ज्योतिष, वेद, धर्मग्रंथ, प्राचीन शोध, वाङ्मय, इत्यादि विषयांवर त्यांचीं संभाषणेंही झालेलीं माझे पाहण्यांत आहेत. केसरीच्या जाहिराती, वर्गणी, छपाईचीं कामें वगैरेसंबंधाची व्यवस्था ऑफिसमध्यें निराळीं माणसें नेमून केली असल्यामुळें त्यासंबंधीं सहसा कोणी यांच्याकडे येत नसे. तथापि, क्वचित् प्रसंगीं एकादा मनुष्य अज्ञानानें ह्मणा किंवा मुद्दाम यांना पाहण्याच्या निमित्तानें ह्मणा, वर्गणी अगर जाहिरात देण्याकरितां यांच्याकडे येई. बाकी केसरींत मजकूर प्रसिद्ध करावा म्हणून, किंवा पुस्तकावर अभिप्राय द्यावा ह्मणून, अथवा एकाद्या महत्वाच्या प्रश्नासंबंधानें खुलासा करून वेण्याकरितां ह्मणून, पुष्कळ लोक नेहमीं यांच्या भेटीस येत असत. या खेरीज डॉ. गर्दे, प्रो. पाठक, ह. प. भिंगारकर बोवा, रा. सा. बापट, रा. रा. वासुदेवराव जोशी, वे. पारखी शास्त्री, ओक शास्त्री वगैरे पुण्यांत राहणारे; व ना. दाजी आबाजी खरे, रा. व. महाजनी, प्रो. विजापूरकर,

डॉ. दशेमूख, रा. रा. माधवराव बोडस, खापर्डे, गजानन भास्कर वैद्य, उपासनी, गों. ना. केळकर, पळशीकर, वगैरे बाहेरचे स्नेही उतरण्यास, भेटण्यास, किंवा गप्फा मारण्यास कधीं कधीं येत असत. प्रो. जिनसीवाले हे यांचे गुरु व मित्र असून ते व रा. सा. सोहनी हे मरेपर्यंत नेहमीं यांच्या घरीं येत असत. पूर्वी सार्वजनिक सभेच्या हॉलमध्यें प्रो. शि. म. परांजपे (काळकर्ते), आण्णासाहेब पटवर्धन, श्री. बाळासाहेब नातू, रा. रा. आप्पासाहेब मांडे, बेहेरे, दंडवते, वगैरे मंडळी संध्याकाळीं जमत असे तेव्हां तेथें हे केव्हां केव्हां जात असत; व संभाषण, वादविवाद वगैरे गोष्टी करून रात्रीं ८–८॥ च्या सुमारास घरीं परत येत असत. अलीकडे ही मंडळी क्वचित् प्रसंगीं तेथें जमत असल्यामुळें हेही तिकडे फारसे जात नसत. फर्ग्यूसन कॉलेजकडील बाजू घराच्या जवळ असल्यामुळें केव्हां केव्हां हे बहुधां तिकडेच फिरावयास जात. घरीं परत आल्यावर कोणी भेटावयास आले असल्यास त्यांची हे गांठ घेत व नंतर जेवावयास उठत. नऊ साडेनऊ वाजण्याच्या सुमारास यांचें जेवण आटोपे. जेवण आटोपल्यावर लगेच न निजतां ते कोणतें तरी पुस्तक वाचीत आरामखुर्चीवर पडत; व एकादे वेळीं वाचनाकडे तंद्री लागली म्हणजे वारा किंवा एक दोन वाजले तरी झोंपेची दाद लागत नसे ! केसरीच्या दिवशीं म्हणजे सोमवारीं* तर यांची कोणतीही वेळ बांधली नसून कधीं कधीं तर रात्रीं बारावर दोन दोन तीन तीन वाजतांही त्यांनीं मजकूर सांगितलेला आहे ! यांचा सुट्टीचा असा कोणताच दिवस नसे. वर सांगितल्याप्रमाणें यांच्या व्यवसायाचें रहाटगाडगें सारखें सुरू असे; व ज्या दिवशीं कमी लोक भेटावयास अगर सल्लामसलत विचारावयास येत तोच दिवस यांच्या सुट्टीचा असें म्हटलें तरी चालेल. वर्तमानपत्राखेरीज १९००–१९०१ या सालांत 'आर्यांचें मूलस्थान' हा इंग्रजी ग्रंथ ते लिहीत असल्यामुळें त्यांतच त्यांचा विशेष वेळ जाई; व त्याला लागणारीं पुस्तकेंच बहुधां ते वाचीत असत. अलीकडे या विषयासंबंधानें अधिक माहिती मिळवून त्याचीच

---

* केसरी मंगळवारीं निघत असून केसरीचा दिवस सोमवार असें जें वर लिहिलें आहे त्याचा अर्थ असा घ्यावयाचा कीं, केसरीबद्दल काम करावयाचा दिवस सोमवार हाच आहे; व त्या दिवशीं जेव्हां काम करावें तेव्हां तो मंगळवारीं निघतो.

एक पुरवणी लिहिण्याचा त्यांचा प्रयत्न होता; व त्याकरतां खाल्डिया वगैरे प्रांतांतील प्राचीन शोधासंबंधीं ते ग्रंथ वाचीत असत. तसेंच भगवद्गीतेवरही एक टीका मराठींत लिहिण्याचा त्यांचा विचार असल्यामुळें त्यासंबंधींही कांहीं टिपणें ते करून ठेवीत असत. १९०० साल अखेरपर्यंत लॉक्कास चालू होता. पण पुढें तो बंद करण्यांत आला; व अद्यापही तो बंदच असून यापुढें सुरू करण्याचा त्यांचा विचार नाहीं. त्यांचा मुख्य व्यवसाय केसरीपत्र चालविणें हा असून त्या बाबतींतच त्यांचें सानिध्य मला प्राप्त झाल्यामुळें त्यांच्या या व्यवसायासंबंधानें व तदनुषंगिक इतर गोष्टीसंबंधानें प्रथमतः विवेचन करणें इष्ट असल्यामुळें मी आतां तिकडे वळतों.

संपादक या नात्यानें योग्यता.

वर्तमानपत्रकर्त्याचा धंदा किती महत्वाचा व किती बिकट आहे हें वाचकांस सांगावयास नको. अगोदर वर्तमानपत्रें हीं परदेशी रोपें आहेत. तीं हिंदुस्थानांत परकीय अमलाखालच्या हवेंत उत्तम रीतीनें वाढणें कठिण आहे. त्यांतून अलीकडे दहा बारा वर्षांत त्यांच्यावर एक प्रकारचा रोग पडून त्यांतून तीं कशीं निभावतात असा पुष्कळांना धाक पडला आहे. अशा स्थितींत त्यांची उत्तम रीतीनें जोपासना करून त्यांस खतपाणी घालून जो वाढवील तो खरा देशभक्त होय. केसरीपत्र निघण्यापूर्वीच्या महाराष्ट्रांतील लोकमतांत व निघाल्यानंतरच्या लोकमतांत किती अंतर पडलें आहे, हें गेल्या पंचवीस वर्षांच्या महाराष्ट्राच्या इतिहासाकडे लक्ष दिलें असतां कोणालाही समजून येईल. केसरीपत्र निघालें त्यावेळेपासून कांहीं दिवस त्यांत राजकीय, सामाजिक, औद्योगिक वगैरे बऱ्याच विषयांवर लेख येत असत; तरी पण त्यावेळींही राजकीय विषयांचीच विशेष माहिती लोकांना करून देण्याकडे त्याची प्रवृत्ति होती; व पुढें पुढें टिळक यांचे हातीं तें पत्र आल्यावर त्याची या बाबतींत कायम दिशा ठरून आजमितीसही तें याच दिशेनें जात आहे. राजकीय बाबतींत महाराष्ट्रांतील लोकांची विचारक्रांति होण्यास ज्या कित्येक गोष्टी कारणीभूत झाल्या आहेत त्यांत केसरीपत्र मुख्य असून त्याकडेच अग्रेसरत्वाचा मान येईल. हा मान केसरीस मिळण्यास त्याचें चालकत्व टिळक यांचेकडे असून त्यांच्या अंगचे विद्वत्तासंग, कायद्यामधील

प्रविणता, स्वार्थत्याग, लोकांविषयीं खरी कळकळ, अंग मोडून मेहनत करणें, इत्यादि गुणच कारणीभूत अहेत यांत शंका नाहीं. हल्लींच्या काळीं राजकीय बाबतींत चळवळ करण्याची दिशा ज्या पत्रानें रोंखली आहे त्याच्या संपादकाच्या अंगीं कायद्याचें ज्ञान अवश्य असलें पाहिजे. तें नसेल तर सुकाणू नसलेल्या जहाजाप्रमाणेंच त्याची गति होईल. महाराष्ट्रांत आज मितीस देशी भाषेंत जीं पत्रें निघत आहेत त्यांपैकीं बहुतेक याच दिशेनें जात आहेत. पण त्यांच्या संपादकांपैकीं पुष्कळांना कायद्याचें ज्ञान नसल्यामुळें कित्येक वेळां त्यांना केसरीसारख्या पत्रावरच अवलंबून राहावें लागतें; एवढेंच नव्हे तर, कित्येकांना इंग्रजी भाषाही येत नसल्यामुळें पुष्कळ पत्रें केसरीचे प्रतिध्वनिच होऊन बसलीं आहेत. पत्राचें वजन वाढण्यास त्यांत विचारांचें वजन पाहिजे. म्हणजे कोणताही विषय हातीं घेतला तरी साधकबाधक प्रमाणें देऊन तो अशा कांहीं मुद्देसूद रीतीनें लिहिला पाहिजे कीं, तो वाचतांच विद्वान् व मोठ्या योग्यतेच्याही माणसावर त्याची छाप पडली पाहिजे.* केसरीचें वजन वाढण्यास ही एक मुख्य गोष्ट आहे. पुष्कळ पत्रांकडे पाहिलें म्हणजे त्यांत सत्व थोडें आणि फोल फार असाच प्रकार दिसून येतो. कित्येक आपल्या अलंकारिक भाषेनेंच लेखांस सजवितात, बाकी त्यांत खरें पाणी थोडेंच असतें; व कित्येक, मुद्दाही नाहीं आणि भाषाही नाहीं, कोणी-काडून तरी पत्र काढावयाचें म्हणून काढतात ! ही स्थिति वाईट आहे; व ती सुधारण्यास पत्रकर्त्याचें कर्तव्य जाणणाराच्याच हातीं तो धंदा असला पाहिजे. पत्रकर्त्याच्या अंगीं कोणकोणते गुण असले पाहिजेत, व पत्र कसें चालवावें हा बोध टिळक यांच्या उदाहरणावरून घेण्यासारखा आहे. यांना संस्कृत भाषेचें उत्तम ज्ञान असल्यामुळें त्यांतील ग्रंथांची माहिती व त्यांत भरलेलें ज्ञानभांडार हीं त्यांच्या हस्तगत झालेलीं आहेत;

---

* मि. मलबारी यांनीं आपल्या 'व्हॉइस ऑफ इंडिया' नामक पत्रांत पत्रकर्त्यांच्या अंगीं मुख्य गुण कोणते पाहिजेत, हें लिहितांना एके ठिकाणीं वरील गुणासच प्राधान्य दिलें आहे. ते म्हणतात:—

"What, in fact, is the most important qualification of a journalist? It is quick, yet sound judgment, a capacity for coming to proper decisions after carefully weighing facts not the mere pros and cons mentioned in manuals but the stern-facts staring the public in the face."

ज्योतिष, गणित, इतिहास, इत्यादि विषयांत त्यांनीं प्राविण्य संपादन केलें आहे; इंग्रजी भाषा उत्तम रीतीनें अवगत आहे; व कायदा तर हात जोडून त्यांचेपुढें उभा आहे! अशा स्थितींत त्यांनीं चालविलेल्या पत्राचा लौकिक कां पसरूं नये? इतर कांहीं पत्रकर्त्यांकडे संस्कृत भार्षेतील लेख पाठविले असतां ते शुद्ध आहेत कीं अशुद्ध आहेत, हें समजण्याचीच त्यांना मारामार पडते; मग त्यांतील विचार मुद्देसूद आहेत किंवा नाहींत, तसेंच ते विषय प्रतिपादनास योग्य आहेत किंवा नाहींत, हें समजण्याची कथा लांबच राहिली! केसरीकडे आजपर्यंत अशा प्रकारचे लेख बरेच आले असून ते तपासण्यास व त्यांतील मर्म ताबडतोब ओळखून उपयोगी व गैरउपयोगी पाहून ते दुरुस्त करून देण्यास टिळक यांस मुळींच विलंब लागलेला नाहीं. ज्योतिष, गणित, तत्वज्ञान, या विषयासंबंधानेंही त्यांचें असेंच आहे. ज्ञानेश्वर, शिवाजी महाराज, नाना फडणवीस, मोरोपंत, वगैरे पुरुषासंबंधाच्या जन्मकुंडल्या व काल-निर्णयासंबंधाची माहिती आली असतां किंवा रामायण, महाभारत अथवा प्राचीन ग्रंथ यांतील बिकट प्रश्नासंबंधानें चर्चात्मक लेख आले असतां ताबडतोब त्यांतील रहस्य समजून घेऊन व हां हां म्हणतां वाचून दुरुस्त करून ते छापखान्यांत पाठविले आहेत. कायद्याचें प्राविण्य तर त्यांच्या बहुतेक लेखांत दिसून येतें; विशेषतः लँड रेव्हिन्यू बिलावरचीं आर्टिकलें, म्यूनिसिपालिट्यांचा कायदा, जमिनीच्या हक्कांची नोंदणी, खोतीबिल, गौप्यगोपनाचा व युनिव्हर्सिटीचा कायदा, वगैरे लेख वाचले असतां मी म्हणतों याचा प्रत्यय कोणासही येईल. तसेंच अर्थशास्त्र, धर्म व नीति यांविषयींही अनेक गहन विचार त्यांनीं प्रदर्शित केले आहेत; व राजनीतीचें रहस्य पूर्णपणें ओळखून राजकीय सुधारणेचा पिच्छा पुरविण्याचें व्रत त्यांनीं स्वीकारिलें असल्यामुळें या विषयाचा त्यांनीं सारखा खल सुरू ठेविला आहे. शिवाय विषयानुरूप भाषा, कोटिक्रम, विनोद, विषय खुलविण्याची शैली **वगैरे** जे गुण संपादकाचे अंगीं असावे लागतात तेही ह्यांच्या अंगीं असल्यामुळें लॉर्ड ह्यू सेसिल यांनीं ग्लॅडस्टन साहेबांस उद्देशून लिहिल्याप्रमाणें "जरुरीच्या प्रसंगाचा बिगुल वाजला कीं, फ्रेडरिक धि ग्रेटच्या धर्तीनें तयार झालेल्या सैन्याप्रमाणें यांच्या बुद्धीच्या

सर्व शक्ति आपापलीं शस्त्रास्त्रें घेऊन जय्यत तयार राहतात "* तात्पर्य, संपादक या दृष्टीनें त्यांची योग्यता सर्वांत मोठी आहे; व या त्यांच्या योग्यतेचा प्रत्यक्ष अनुभव मला कांहीं दिवस घ्यावयास सांपडल्यामुळें मला एक प्रकारचा विशेष आनंद वाटतो; एवढेंच नव्हे तर, या अनुभवाची आठवण झाली ह्मणजे मनास एकप्रकारची शांती मिळते. असो; आतां केसरीच्या मजकुराची तयारी, त्यांची लेख सांगण्याची तऱ्हा, विचारसरणी, वगैरेसंबंधानें विशेष माहिती क्रमाक्रमानें पुढें देतों.

केसरीच्या मजकुराची तयारी.

केसरीचा मजकूर कसा व केव्हां तयार होतो हें जाणण्याची इच्छा पुष्कळांना आहे; व त्यासंबंधानें माझ्या ओळखीचे लोक व स्नेही मला नेहमीं प्रश्न करीत असतात. तेव्हां यासंबंधाची देतां येण्यासारखी माहिती येथें नमूद करणें इष्ट आहे. कित्येकांना वाटतें कीं, केसरींत एवढें महत्वाचे लेख येतात त्याअर्थीं टिळक यांना ते तयार करण्यास निदान चार दोन दिवस तरी लागत असतील; कित्येकांना वाटतें कीं, केसरींतून प्रगट केलेल्या विचारांचें अगोदर मनन करण्यास त्यांना एक आठवडा तरी लागत असेल; व कित्येकांना वाटतें कीं, महत्वाच्या विषयांवरील लेख अगोदर एक दोन महिने तरी लिहून ठेवीत असतील. या कल्पना हीं मनुष्यें आपापल्या समजाप्रमाणें व त्यांना मिळालेल्या शिक्षणाप्रमाणें करीत असतात; व कोणत्याही महत्वाच्या गोष्टीसंबंधानें मनुष्यानें अनेक प्रकारच्या कल्पना कराव्या हा त्याचा स्वाभाविक धर्म आहे; व म्हणून वरील कल्पना क्षुद्र न मानतां एके प्रकारें त्या महत्वाच्याच आहेत असें म्हटलें पाहिजे. 'टिळकांच्या लेखांत जादू आहे, व ते वाचले असतां आम्ही भारून जातों' अशा प्रकारचे जे उद्गार कित्येक प्रसंगीं लोकांनीं काढलेले माझ्या कानावर आले आहेत तशाच प्रकारचे उद्गार त्यांच्या मजकुराची तयारी करण्यासंबंधानें व लेख लिहिण्यासंबंधानें सांगण्याचा सुप्रसंग आज आला आहे, याबद्दल मला आनंद वाटतो. त्यांच्या मजकुराच्या तयारींत निःसंशयपणें एक प्रकारची जादू आहे, व ती त्यांना अशी कांहीं

* When the bugle sounded every faculty was in its place and at command, armed and clothed with all the resources of knowledge & drilled after Fredick the Great's fashion, to march " like a pair of compasses "—Ninenteenth Century. *March 1906.*

उत्तम साधली आहे कीं, ती पाहून आमच्या सारख्यांची नजर बंदच होते ! हजारों खंडी वजन भरलेलें जहाज किंवा लाखों खंडी वजन भरलेली आगगाडी चालविण्यास ज्याप्रमाणें वाफेची प्रचंड शक्ति लागते त्याप्रमाणें केसरीसारखें महत्वाचें व वजनदार पत्र चालविण्यास पोक्त विचार, उत्तम माहिती व अनुभव इत्यादिकांची प्रचंड शक्ति पाहिजे हें कोणासही कबूल करावें लागेल. ही शक्ति त्यांनीं कांहीं आज काल पैदा केलेली नाहीं. ती पैदा करण्यास त्यांना कैक दिवस विद्याव्यासंग करावा लागला आहे; मोठमोठ्या लोकांचा सहवास करावा लागला आहे; अनेक ठिकाणच्या प्रवासाचे श्रम आणि दगदग सोसावी लागली आहे; जगांतील लोकस्थितीचें अध्ययन व मनन करावें लागलें आहे; व केसरी काढल्यापासून त्यांजवर जे अनेक दुर्धर प्रसंग आणि अडचणी आल्या, त्यांशीं धैर्यानें व हिमतीनें टक्कर देऊन अनुभव मिळवावा लागला आहे. इतक्या गोष्टी एकत्र जुळल्या असल्यामुळें कोणत्याही विषयावर लेख लिहिण्याची त्यांना अडचण पडत नाहीं, व असे कैक लेख त्यांनीं आजपर्यंत हां हां म्हणतां लिहून टाकले आहेत. आतां आगगाडीच्या किंवा आगबोटीच्या एंजिनांत वाफ तयार झाल्यावर तिचा उपयोग करून घेत असतां जसा आणखी दगडी कोळसा किंवा लांकडें घालीत असतात तद्वत् यांच्या ठिकाणीं उत्पन्न झालेल्या शक्तीचा उपयोग होत असतांही पत्रकर्त्याला लागणाऱ्या अवश्य माहितीचा व ज्ञानाचा सांठाही हे वरचेवर करीत असत; पण तो इतक्या लवकर व इतक्या जलदीनें करीत असत कीं, त्यांच्यासारख्या विलक्षण बुद्धीच्या माणसाशिवाय तो करतां येणें शक्य नाहीं. पूर्वी केसरीचा मजकूर दहा कॉलमच असल्यामुळें व केसरी ' आर्यभूषण ' छापखान्यांत निघत असल्यामुळें त्याचा मजकूर नेहमीं सोमवारीं तयार होत असे. अलीकडे पत्राचा आकार दुप्पट झाल्यापासून व मजकूरही दुप्पट होऊन स्वतःचा प्रेस आणविल्यामुळें कांहीं मजकूर शनिवारीं व रविवारीं द्यावा लागतो व कांहीं सोमवारीं द्यावा लागतो. पण १९००-०१ सालांत सोमवार खेरीज दुसऱ्या कोणत्याही दिवशीं ते मजकुराकडे लक्ष देत नसत. क्वचित् प्रसंगीं रविवारीं थोडीबहुत तयारी करीत; पण असा प्रसंग वर्षांतून एखादा दुसराच येई. पत्राकरितां म्हणून हे जीं पुस्तकें अथवा

वर्तमानपत्रें वाचीत असत तीं बहुधां इंग्रजीच असत. त्यांत मुख्यत्वेंकरून मुंबईचीं 'टाइम्स,' 'ग्याझेट,' 'अँडव्होकेट'; मद्रासचीं 'हिंदु,' 'स्टँडर्ड,' 'पेट्रिअट'; कलकत्त्याचीं 'अमृतबझार पत्रिका,' 'वेंगाली,' 'इंडियन मिरर,' 'वंदेमातरम्'; लाहोरचें 'ट्रायब्यून,' हीं दैनिक असून 'इंडियन स्पेक्टेटर' (मुंबई), 'युनायटेड इंडिया' (मद्रास), 'इंडियन पीपल' (अलहाबाद), 'न्यू इंडिया' (कलकत्ता), 'गुजराती' (मुंबई), 'पंजाबी' (लाहोर), 'वेन्स्डे रिव्ह्यू' (मच्छलीपट्टण), 'अँडव्होकेट' (लखनौ), वगैरे कांहीं आठवड्यांतून एकदां, दोनदां किंवा तीनदां निघणारीं आहेत. विलायतेंतील पत्रांपैकीं 'लंडनटाइम्स' ते पूर्वीं घेत असत; पण पुढें तें बंद करून तिकडील सर्व पत्रांतील हिंदुस्थानासंबंधाचे महत्वाचे लेख कापून पाठविणारी कंपनी आहे तिच्याकडून असले लेख विकत आणवीत असत. हे लेख दर आठवड्यास सुमारें ५०—७५ तरी असत. या खेरीज 'इंडिया,' 'जस्टिस,' 'इंडियन सोशिआलॉजिस्ट', 'गेलिक अमेरिकन,' 'न्यू सेंचरी पाथ,' 'इंडियन ओपीनियन,' वगैरे इंग्लंड, अमेरिका, आफ्रिका, येथें प्रसिद्ध होणारीं कांहीं पत्रेंही यांच्याकडे येत असत. इकडील इंग्रजी मासिक पुस्तकांपैकीं 'इंडियन रिव्ह्यू' (मद्रास), 'मद्रास रिव्ह्यू' 'हिंदुस्थान रिव्ह्यू' (अलहाबाद), 'मॉडर्न रिव्ह्यू' (कलकत्ता),'थिआसाफिस्ट,' 'अस्ट्रालॉजिकल म्यागेझिन,' 'ब्रह्मवादिन्,' 'प्रबुद्धभारत', 'ईस्ट अँड वेस्ट,' 'इंडियन इकॉनामिस्ट' (कलकत्ता), 'कमर्शिअल अॅकॅडमी जर्नल' (लाहोर), 'टेक्स्टाइल जर्नल' (मुंबई), 'इंडियन वर्ल्ड' (कलकत्ता), हीं व विलायतेंतील मासिक पुस्तकांपकीं 'रिव्ह्यू ऑफ् रिव्ह्यूज', 'नाइन्टीन्थ सेंचरी', 'फॉर्ट नाइट्ली रिव्ह्यू', 'कॉन्टेंपररी रिव्ह्यू', 'अपकारी,' 'पॉझिटिव्हिस्ट', व अमेरिकेंतील 'वेदान्त', 'ओपन कोर्ट,' 'इकलेक्टिक म्यागेझिन', 'लाइट ऑफ् इंडिया' हींही केव्हां केव्हां वाचीत असत. या खेरीज 'मराठा' पत्रास मोबदला येणाऱ्या शेंदीडशें इंग्रजी पत्रांपैकीं प्रसंगोपात्त कांहीं पत्रें चाळीत असत. टाइम्स, पायोनियर, वगैरे कित्येक अँग्लो—इंडियन पत्रें नेटिवांचा द्वेष करणारीं असल्यामुळें त्यांतील कुत्सित लेखांचें खंडन करून नेटिवांची बाजू व नेटिवांचे हक्क स्पष्टपणें सरकारापुढें मांडण्याची यांची प्रवृत्ति असल्यामुळें असा कोणताही प्रसंग आला तरी ते तो

सहसा वायां जाऊं देत नसत. राजकीय प्रश्नांचा ऊहापोह करते वेळीं अनेक प्रसंगीं निरनिराळे सरकारी रिपोर्ट, कागदपत्र व ठराव वाचल्याशिवाय ते राहत नसत; व त्यामुळें सरकारी अधिकाऱ्यांच्या चुका व राज्यपद्धतींतील दोष मुद्देसूद रीतीनें व सप्रमाण ते दाखवीत असत. मराठी मासिक पुस्तकांपैकीं 'विविधज्ञानविस्तार', 'ग्रंथमाला', 'सरस्वतीमंदीर,' 'विश्ववृत्त,' 'प्रभात,' हीं व वर्तमानपत्रांपैकीं 'इंदुप्रकाश,' 'ज्ञानप्रकाश,' 'सुधारक,' 'नेटिव ओपीनियन,' 'सुबोधपत्रिका,' हीं ते मधून मधून पहात असत. बाकींच्याकडे त्यांचें फारसें लक्ष नसे. तथापि, क्वचित् प्रसंगीं एकाद्या महत्वाच्या स्थानिक विषयासंबंधानें लिहावयाचें झाल्यास त्या त्या ठिकाणचीं पत्रें ते पाहत असत. आंतल्या बाजूसाठीं सोमवारीं सकाळीं आठ नऊ वाजण्याचे सुमारास छापण्यासारखा असेल तो पत्रव्यवहार पाहून ते छापावयास देत; व अशा तीन चार कॉलमची भरती झाली म्हणजे दोनप्रहरीं किंवा संध्याकाळीं ते व इतर संपादक मिळून बाकीच्या मजकुराची भरती करून देत. एकेक वेळीं रात्रीं बारावर एक दोन वाजतांही त्यांनीं मजकूर सांगितलेला आहे. 'हिंदु', 'अमृतबझार', 'बेंगाली', 'स्टँडर्ड', 'ट्रायब्यून,' 'इंडियन पेट्रिअट' 'वंदेमातरम्', हीं पत्रें नेटिवांच्या बाजूचीं व वजनदार असल्यामुळें त्यांतील बरेच विचार यांना ग्राह्य असत. तरी पण हे स्वतः विद्वान् असल्यामुळें विचारसरणींत पुष्कळ वेळां त्यांच्याही वर ताण करीत. मि. दादाभाई नौरोजी, ह्यूम, केन (मृत), डिग्बी (मृत), वेडरबर्न, श्यामजी कृष्णवर्मा, मॅक्समूलर (मृत), बानर्जी, दत्त, सुब्रम्हण्यय्यर, मोतीलाल, बिपिनचंद्र पाल, लजपतराय, नरेंद्रनाथ, सेटलूर, वीरराघवचारीयर (मृत), प्रो. रंगाचार्य, स्वामी विवेकानंद (मृत), अभेदानंद, सगम्यगुरु, वगैरे विलायतेंतील, अमेरिकेंतील आणि हिंदुस्थानांतील लोकपक्षाचे व विद्वान् पुढारी यांचे स्नेही असल्यामुळें प्रसंगविशेषीं पुष्कळ वेळां खासगी पत्रद्वारें एकाद्या गोष्टीचा खल होई; व वर्तमानपत्रांतून प्रसिद्ध करण्यासारख्या असतील त्या गोष्टी प्रसिद्ध करण्याविषयीं ते कळवीत असत. तसेंच आफ्रिका, चीन, जपान, इंग्लंड, अमेरिका, वगैरे ठिकाणीं गेलेल्या कित्येक लोकांची व यांची ओळख असल्यामुळें तिकडील माहिती अगर त्या देशांत हिंदुस्थानच्या हिताहितासंबंधीं गोष्ट निघाल्यास

ती ते कळवीत, व प्रसंगविशेषीं तिकडील वर्तमानपत्रेंही ते धाडीत. ट्रान्सवाल, चीन, जपान, रशिया वगैरे ठिकाणीं लढाईची धामधूम चालू असतां अशा प्रकारचीं कांहीं पत्रें केसरीकडे आलीं होतीं; व त्यावरून बरीच नवी आणि खरी माहिती लोकांना मिळालेली आहे. हिंदुस्थानांत व विशेषतः महाराष्ट्रांत तर ठिकठिकाणीं यांचे स्नेही असल्यामुळें एकाद्या स्थानिक महत्वाच्या गोष्टीसंबंधानें ताबडतोब यांना माहिती मिळे; व पत्राचें महत्व आणि वजन जाणून इतर लोकही केसरीकडे अनेक तऱ्हेचा मजकूर व तारा प्रसिद्ध करण्याकरितां पाठवीत. याखेरीज मुंबईहून 'अनंत' या सहीचीं पत्रें, रा. पांगारकर, राजवाडे, आठल्ये, काळे, पारसनीस, वगैरे गृहस्थांकडून इतिहास, धर्म, काव्य, वगैरे विषयांवरचे लेख प्रसंगानुसार येत असत. सारांश, मजकुराच्या तयारीला बाहेरून जेवढा पुरवठा पाहिजे तेवढा सहज होई; एवढेंच नव्हे तर, पुष्कळ वेळां तो अधिक होऊन पत्र लहान असल्यामुळें दोन दोन, तीन तीन आठवडे कित्येकांचा मजकूर शिल्लक ठेवावा लागे. हे स्वतः अग्रलेख व कांहीं स्फुट सूचना लिहीत असत. पण कांहीं कारणानें फावलें नाहीं तर रा. रा. बोडस, केळकर किंवा दुय्यम संपादक रा. रा. खाडिलकर किंवा लिमये यांपैकीं कोणावर तरी मुद्दे सांगून आपला मजकूर लिहिण्याचें काम सोंपवीत. मद्रास, बंगाल, पंजाब, वायव्यप्रांत वगैरे ठिकाणचे ग्रंथकार यांची विद्वत्ता जाणून आपण केलेले ग्रंथ अभिप्रायाकरितां यांना पाठवीत; व इंग्लंड आणि अमेरिका येथील विद्वानांचेही कित्येक ग्रंथ यांना नजर म्हणून केव्हां केव्हां येत. ही सामग्री इतर पत्रकर्त्यांस दुर्मिळ असल्यामुळें नवे शोध, नवे विचार, नवी माहिती, यांचा पुरवठा सगळ्यापेक्षां यांना जास्त व अगोदर होई. अर्थात् सगळ्यापेक्षां केसरींत ताजी व महत्वाची माहिती अगोदर येई. याखेरीज म्युनिसिपालिटी, कायदेकौन्सिल वगैरे संस्थांतून यांनीं काम केलें असल्यामुळें व ह्या ह्या संस्थांची रचना व काम करण्याची पद्धत हीं त्यांना अवगत असल्यामुळें इतर लेखांप्रमाणेंच यासंबंधीं लेखांतही खुबी व मर्म येऊन ते ते लेख लोकांस प्रिय होत.

मजकर सांगण्याची शैली.

साधारणपणें सोमवारीं सकाळीं किंवा दोन प्रहरीं निजून उठल्यावर टिळक केसरीच्या मुख्य मजकुराच्या तयारीस लागत असत. ही तयारी

बहुधां वर सांगितलेलीं वर्तमानपत्रें व मासिकपुस्तकें वाचून किंवा त्या त्या विषयांवरील सरकारी रिपोर्ट किंवा इतर ग्रंथ वाचून ते करीत, हें वर सांगितलेंच आहे. सन १९०० सालांतील बऱ्याच सोमवारीं केसरीचा मजकूर ऑफिसमधील संपादकांच्या खोलींत (सदाशिव पेठेंतील गांधी यांच्या वाड्यांत) लिहिला आहे. हा मजकूर लिहिते वेळीं ते अंगांत नुसता सदरा घालून एका आरामखुर्चीवर पडत; व जवळच्या एक दोन साध्या खुर्च्यांवर वर्तमानपत्रें, मासिकपुस्तकें, रिपोर्ट किंवा इतर ग्रंथ ठेवीत. हा प्रकार अलीकडेही नेहमीं आपल्या घरांतील बैठकीच्या जागीं मजकूर सांगतांना चालू असे. दोनप्रहरीं बारावर एक दोन वाजतां छापखान्यांत मजकुराची खोटी झाली व 'मजकूर पाठवा' असे व्यवस्थापकाचे निरोप येऊं लागले कीं, मग हे मजकूर लिहिण्याचें मनावर घेत. पण अनुभवानें आणि सरावानें कोणत्या वर्तमानपत्रांत कोठें काय असतें, कोणाची विचारसरणी कशी आहे, कोणता मुद्दा महत्वाचा आहे, याची पूर्ण माहिती झाली असल्यामुळें महत्वाचीं वर्तमानपत्रें चाळण्यास त्यांना फार वेळ लागत नसे. त्यांतून सकाळचे वेळीं हे नेहमीं टपाल पाहत असल्यामुळें व आठवड्यांतील महत्वाच्या चळवळीसंबंधाच्या लेखांवर नजर टाकीत असल्यामुळें या वेळीं कित्येक लेख अचूक रीतीनें काढून वाचण्यास त्यांना फारसा विलंब लागत नसे. तथापि, एकादा लेख वाचला नसल्यास किंवा एकादा ताजा विषय उपस्थित झाल्यास यानंतरही ते वाचनास सुरवात करीत. या वेळीं दुसरा कोणी स्नेही अगर परका गृहस्थ भेटीस आला कीं, हें वाचनाचें काम बंद पडे; व बाहेरच्या किंवा गांवच्या गृहस्थांपैकीं कोणी कोणी या दिवशीं त्यांची गांठ पडेल ह्मणून मुद्दाम भेटण्यास येत. अशा गृहस्थांबरोबर बोलण्याचालण्यांत किती वेळ जाई याचा कांहीं नियम नसे; व एकेक दिवशीं असे पांच चार गृहस्थ या वेळीं भेटीस आले ह्मणजे मजकुराची इतकी खोटी होई कीं, सांगून सोय नाहीं! घरच्या बैठकीच्या जागीं या वेळचें वाचन चाललें असतां खोलीचा दरवाजा केव्हां केव्हां ते स्वतः बंद करीत; व केव्हां केव्हां मजकूर लवकर मिळावा ह्मणून मीही बंद करीत असे. पण बंद करण्याचा कांहीं एक उपयोग होत नसून पुष्कळ लोक हा दरवाजा बेलाशक उघडून त्यांना भेटण्यास आंत येत. पत्रें व पुस्तकें वाचल्यावर हे कोणकोणते विषय

लिहावयाचे त्यांचें एक टिप्पण करीत; व बहुधां आधीं पत्रकर्त्याच्या सूचना सांगून नंतर अग्रलेखास सुरवात करीत. सूचना अगोदर सांगण्याचा हेतु पत्रांत ताजें ताजें विषय यावे, कोणताही राहूं नये हा असे. अग्रलेखाचा विषय अगोदर ठरविला असल्यामुळें जागेच्या मानानें तो एका लेखांत लिहितां येण्यासारखा नसेल तर त्याला दोन तीन आठवडे देत; व असें करण्यास कोणतीही हरकत नसे. पण चालू चळवळीसंबंधानें असें करतां येत नसल्यामुळें त्यावर जेवढी टीका व जेवढे विचार प्रदर्शित करतां येण्यासारखे असतील तेवढे त्याच आठवड्यांत प्रसिद्ध करीत. असें जरी होतें तरी विषय फार आणि जागा थोडी असें पुष्कळ वेळां होई, व त्यामुळें कित्येक विषय मागें ठेवावे लागत. वाफ भरून तयार झालेलें एंजिन केव्हां एकदां गति मिळेल म्हणून जशी वाट पाहत असतें, व एकदां गति दिली ह्मणजे तें जसा आपला मार्ग भराभर आक्रमण करतें, तद्वत् लिहवायाच्या विषयावर सर्व विचार एकदां त्यांच्या डोक्यांत भरले ह्मणजे ते प्रगट करण्याची अत्यंत स्फूर्ति होऊन लिहावयास सुरुवात केल्यावर सर्व मजकूर हां हां म्हणतां भरून जाई. मात्र एंजिनास अडथळा आला ह्मणजे गाडी जशी थांबते तद्वत् मजकूर सांगतां सांगतां मध्येंच कोणी भेटावयास किंवा कामकाजास आला तर त्यांच्या विचाराच्या गतीस अडथळा होऊन कांहीं वेळ लिहिण्याचें काम बंद पडे; बाकी यांची मजकूर सांगण्याची गाडी एकदां सुटली कीं, दुसऱ्या विषयाचें स्टेशन येईपर्यंत ती कधींही थांबत नसे!

यांची मजकूर सांगण्याची शैली तर फारच विलक्षण व आश्चर्यकारक असे. हे मजकुराचे एक सारखे पांच पांच सहा सहा शब्दच सांगत असें नाहीं तर, वाक्यापाठीमागें वाक्येंही सांगत. आणि यांची सर्वांत मोठी खुबी ह्मणजे ही कीं, हीं वाक्यें जलद सांगूनच्या सांगून मागें काय झालें किंवा कोठपर्यंत आलें हें ते सहसा विचारत नसत; व कित्येक वेळां विचारल्यावर मी वाचण्यास सुरुवात करतांच वाक्य सबंध वाचण्याची मला फुरसत न देतां तें कितीही लांब असलें तरी लिहिलेला कागद जणूं काय आपल्या पुढेंच ठेविल्याप्रमाणें त्यांतील शब्द जसेच्या तसेच भराभर त्यांनीं पुष्कळ वेळां उच्चारल्याचें मला स्मरतें. या गोष्टीवरून त्यांची स्मरणशक्ति किती तीव्र असे व विचारांशीं त्यांची

वृत्ति किती तादात्म्य झालेली असे, हें सहजी दिसून येईल. हा अनुभव दुसऱ्यास सांगतां येणें शक्य नसल्यामुळें यापेक्षां शब्दांनीं तो जास्त व्यक्त करतां येत नाहीं. विचार दाटून डोक्यांत भरले असले किंवा विषय अत्यंत चळवळीचा असून त्यानें अंतःकरण खळबळून गेलें असलें ह्मणजे यांच्या जिव्हेस अशी कांहीं गति मिळे कीं, सर्व मजकूर लक्षांत ठेऊन त्यांना येऊन गांठण्याची मला मारामार पडे ! यांना जाण्याची कोठेंतरी घाई असावी किंवा निकडीचें दुसरें एकादें काम असावें, अथवा मजकुराची खोटी झाली असल्यामुळें छापखान्यांतील माणसांच्या येरझाऱ्या सारख्या सुरू झाल्या असाव्या, आणि लेखाचा विषय तर अत्यंत महत्वाचा आणि चळवळीचा असावा; मग काय ? यांचा वाग्वारु इतका कांहीं भरधांव सुटे कीं, त्याबरोबर पळतां पळतां माझ्या सारख्याची त्रेधा उडे ! अशा वेळीं दौतींत टाक बुडवून घेण्यास जो वेळ लागतो तोही व्यर्थ जातो असें वाटून पुष्कळ वेळां फाउंटन पेन बाळगावें असें वाटे; व एकेक वेळीं तर बोलण्याबरोबर तसेच शब्द कागदावर उमटण्याचें जर एखादें यंत्र निघेल तर किती बहार होईल असें माझ्या मनांत येई ! यांनीं वाक्यें सांगितलीं आणि तीं मी लिहिलीं ह्मणजे पुन्हां तीं सबंध वाचण्याचें कारण पडत नसे; शेवटचा एक शब्द उच्चारिला कीं, पुन्हां पुढच्या वाक्यास हे सुरवात करीत. ही मजकूर सांगण्याची तऱ्हा पाहून पुष्कळ वेळां मला तार ऑफिसांतील तार वेणाऱ्या यंत्राची आठवण होई. दुसऱ्या ठिकाणाहून तार येत असली ह्मणजे इकडचा तारमास्तर ती उतरून घेत असतां मधून मधून एकेक ठोका देत असतो; हेतु एवढाच कीं, 'झालें,' 'समजलें,' 'पुढें चालू दे,' हें तिकडच्या तारमास्तरास कळावें. त्याचप्रमाणें वाक्यें एकेक असोत किंवा दोन दोन असोत, लहान असोत अथवा मोठीं असोत, तीं लिहून झाल्याची खूण समजून हे पुढील मजकूर सांगत. अशा प्रकारचें हें तारायंत्राचें काम सारखें झपाट्यानें चाललें असतां चार पांच कॉलमचा मजकूर लिहिण्यास अवघे तीन चार तास लागत; व माझ्यापेक्षां एकादा जलद लिहिणारा लेखक असता तर तो हें काम दोन अडीच तासांतच आटोपता. हे जो मजकूर सांगत तो बालबोध लिपींत लिहावा लागे; व तो जितका शुद्ध असेल

त्या मानानें छापखान्यांतील लोकांना जुळविण्यास किंवा शुद्ध करण्यास कमी त्रास पडे, ह्मणून मजकर शुद्ध व स्वच्छ लिहिवेल तितका लिहिण्याविषयीं मी खबरदारी घेई. यांच्या जलद सांगण्यामुळें खरबरीत कागदानें हात भरून येत, ह्मणून पातळच पण गुळगुळीत कागद मी घेई. यांची स्मरणशक्ति इतकी तयार असे कीं, अमुक विषय अमक्या ग्रंथांत वाचला आहे किंवा अमुक लेख अमक्या सालांत लिहिला आहे एवढेंच ते सांगत असें नाहीं तर, पुष्कळ वेळां त्या पुस्तकांतील अथवा फाइलींतील त्या विषयाचे नेमकें पानही ताबडतोब काढून देत. तसेंच मराठी भाषाही त्यास इतकी वश असे कीं, विषयानुरूप शब्द आठविण्यास यांना मुळींच विलंब लागत नसे, एवढेंच नव्हें तर, विचारांबरोबर यांच्या शब्दांचा प्रवाहही सारखा सुरू असे. लेख सांगण्याच्या या त्यांच्या अलौकिक शक्तीमुळें अग्रलेखांची अथवा स्फुट विषयांचीं जीं पानें लिहून होत त्यांतील दोन दोन तीन तीन पानांत सुद्धां खोडाखोड केलेली क्वचित् सांपडे; आणि खोडाखोडीचे कित्येक प्रसंग येत त्यांपैकीं बरेच त्यांच्या दोषानें येत असें ह्मणण्यापेक्षां माझ्याच दोषानें येत असें मला म्हणावें लागतें. अस्खलित रीतीनें लेख सांगण्याची यांची तऱ्हा कशी असे, हें प्रत्यक्ष वाचकांस पहावयास मिळावें म्हणून मागें (ता. १९ जुलै १९०४च्या) केसरींत प्रसिद्ध झालेल्याच एका लेखाची मूळ हस्तलिखित प्रत रद्दी चाळींत असतां एकदां ऑफीसमध्यें मला सांपडली. ती त्यांच्याच परवानगीनें फोटो घेऊन येथें दिली आहे. हा लेख नेहमींच्या लेखाहून भिन्न व सांगण्यास बिकट असतांही त्यांनीं तो किती बिनचूक रीतीनें सांगितला आहे याचाही लेख पाहतांना वाचकांनीं विचार करावा. सदर लेखांतील दुसऱ्या पानावरील शेवटच्या ओळींतील " टिंब देऊन (जसें, 'च) " हे शब्द; पांचव्या पानांमधील " अग्निमीळे पुरोहितं " हे शब्द; व पान सात मधील शेवटच्या ओळींतील " मी आपल्या घरीं गेलों " हे शब्द खुद त्यांच्या हातचे आहेत; व हा लेख सांगून ते परगांवीं जाणार होते ह्मणून पेन्सलीनें त्यांनीं तो शुद्ध करून दिलेला आहे.

लेख सांगतांना यांना मधून मधून 'झालें ?' असें ह्मणण्याची फार संवय आहे; व ती तोंडानें लेख सांगण्याची पद्धत पडल्यामुळें ह्मणा किंवा

यांचें सांगणें जलद आणि लेखकांचें लिहिणें सावकाश यामुळें म्हणा त्यांना लागली असावी. हा शब्द उच्चारण्याची संधी त्यांना न द्यावी या हेतूनें मी पुष्कळ खटपट करी, व केव्हां केव्हां ती सफलही होई. तरी पण पुष्कळ वेळां तो शब्द उच्चारल्याशिवाय ते राहत नसत; व आजपर्यंत आमच्या सारख्या लेखकांच्या अनुभवावरूनच ही संवय त्यांना लागली असावी, असें माझें अनुमान आहे. ही संवय त्यांना इतकी जडली आहे कीं, पुष्कळ वेळां मी 'झालें' म्हटलें तरी पुन्हां ते 'झालें?' म्हणून विचारीत. केव्हां केव्हां तर 'झालें' हा शब्द त्यांच्या विश्रांतीचा होऊन पुढील विचार सुचण्यास तो एक उत्तेजकच होई. ही 'झालें?' म्हणण्याची संवय त्यांच्या इतकी अंगवळणी पडली आहे कीं, कांहीं कांहीं प्रसंगीं 'पॅरा कर' असें म्हणत, व कांहीं वेळानें 'झालें?' म्हणून विचारीत! हें एक असो, पण केव्हां केव्हां इंग्रजी अगर मराठी वर्तमानपत्रांतील लेख किंवा त्यांनीं सांगून मी लिहिलेला लेख स्वतः मोठ्यानें वाचीत असतांही ते मधून मधून 'झालें?' म्हणत असत! यांचा आवाज मोठा असून यांना मोठ्यानें बोलण्याची संवय आहे. ही संवय ऐकावयास कमी येत असल्यामुळें यांना जडली असावी; व 'ज्याला कमी ऐकावयास येतें तो नेहमीं मोठ्यानें बोलतो' यांचें हें एक उदाहरण आहे. मोठ्यानें बोलण्याची यांची ही संवय आजकालची आहे असें नाहीं, पुष्कळ दिवसांची आहे. तथापि, 'मागें दाजी साहेबांच्या (खरे यांच्या) घरीं तापानें आजारी पडल्यावर कोयनेल फार घेतल्यानें माझ्या कानाला कमी ऐकूं येऊं लागलें आहे' असें त्यांनीं एकदां बोलून दाखविल्यावरून त्या वेळेपासून ती वाढली असावी असें माझें अनुमान आहे. या त्यांच्या संवयीमुळें त्यांचा आवाज ओळखणारास ते घरांत आहेत किंवा नाहींत हें पुष्कळ वेळां बाहेरच्या दरवाज्यांतूनच कळे. कारण, घरीं नेहमीं कोणी नाहीं कोणी तरी भेटावयास आलेले असत, व त्यांच्याशीं यांचे मोठ्यानें संभाषण किंवा वादविवाद चाललेलाच असे. यांच्या ओरडून बोलण्यासंबंधानें लक्षांत राहण्यासारखे आजपर्यंत जे प्रसंग आले त्यांत १९०१ सालच्या मार्च महिन्यांत तापानें आजारी पडले असतां कोणा युरोपियनाच्या प्लेगसंबंधीं शास्त्रीय व्याख्यानांतील मुद्यांवर रा. रा. न. चिं. केळकर यांच्याशीं संभाषण करीत असतांना; व १९०४ च्या आगस्ट

[लेखार्चीं आठ पानें.]

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे.
अनुक्रम..... दि: ...
क्रमांक ...

महिन्यांत डॉ. गर्दे यांच्याशीं भगवद्गीतेवर वाद चालला असतां, बोलत होते ते दोन मुख्य होत. पहिल्या प्रसंगीं संभाषण चालतां चालतां तर ते एवढया मोठ्यानें वाद करूं लागले कीं, त्यांत संताप उत्पन्न होऊन पुन्हां ताप उलटतो कीं काय, अशी मला भीति वाटली. असो; मोठ्यानें बोलण्याच्या यांच्या संवयीमुळें हे कितीही लांब बसले असले तरी नेहमीं स्पष्ट ऐकूं येई; व ऐकूं न आल्यासंबंधाची कुरकुर मला एक दिवसही करावी लागली नाहीं. वाचावयाच्या नादांत असले ह्मणजे संध्याकाळ होऊन अगदीं दिसेनासें झालें तरी हे वाचीत असत, व मजकूर कितीही बारिक टाइपांत असला तरी तो त्यांना दिसे, यावरून त्यांची दृष्टी किती शाबूत आहे याचें अनुमान होईल. अलीकडे मात्र यांच्या दृष्टींत किंचित् फरक पडत चालल्याचें केव्हां केव्हां दिसून येई; व एके प्रसंगीं त्यांनींही 'मी लांबचा मनुष्य त्याच्या चालण्याच्या ढबीवरून ओळखतों, बाकी दूरचे आतां स्पष्ट दिसत नाहीं' असें म्हटलेलें मला स्मरतें. ऑफिसमध्यें (गांधी यांच्या वाड्यांत) मागें रात्रीं मजकूर लिहीत बसत होतों त्यावेळीं तेथें चिमणीवर ग्लोब घातलेला किंवा साध्या चिमणीचा पण स्टँड असलेला दिवा टेबलावर ठेवलेला असे. हें टेबल त्यांना लिहिण्याकरितां ह्मणूनच ठेवलेलें असे. तथापि, केसरीचा किंवा इतर मजकूर ते ज्या वेळीं तोंडानें सांगत त्या वेळीं याच टेबलावर तो मी लिहीत असे. हें टेबल दाराला लागून ठेवलेलें असे, व त्यावर दिवा ठेवला ह्मणजे मध्यभागचा आपली आरामखुर्ची उचलून ते त्याला लागून घेत. ह्मणजे प्रसंगविशेषीं वर्तमानपत्र अगर पुस्तक पाहावें लागलें तर दिव्याच्या उजेडानें त्यांना तें सहज वाचतां येई. दुसऱ्या वर्षापासून मजकूर बहुधां ते विंचूरकरांच्या वाड्यांतील आपल्या घरीं सांगूं लागले; व तेथें गोड्या तेलाच्या समया होत्या तरी लिहिण्याचे वेळीं टेबलावर मेणबत्तीचें शामदान ठेवीत असत. अलीकडेही असेंच शामदान टेबलावर असून तें ऑफीसमधील शिपाई, मी किंवा यांच्या घरांतील मुलांपैकीं कोणी तरी लावीत असे. पण एकादे वेळीं मी मजकूर लिहिण्यांत गुंतलों असलों व जवळपास कोणी नसलें तर संध्याकाळ होतांच कोणाची वाट न पाहतां आपणच काडी ओढून शामदान लावीत; व त्यांत मेणबत्ती नसली तर खालीं जाऊन केव्हां केव्हां स्वतः ती घालून शामदान तयार करून आणीत. त्यांच्या दृष्टींत थोडा दोष

असल्यामुळें पत्र अगर पुस्तक वाचतांना मधून मधून ते डोळे आकुंचित करीत व पुन्हां प्रसृत करून पाहत. मजकूर लिहिण्याचें काम ज्या खोलींत चालत असे त्या खोलींत लिहिण्याचे वेळीं ते कोणास बसूं देत नसत; व कोणी बसले असले तरी " आम्ही आतां मजकूर लिहिणार, तुम्ही पाहिजे तर पलीकडच्या खोलींत बसा " असें ते स्पष्ट सांगत. एक दोन वेळीं बाहेरच्या इसमांना मजकूर कसा सांगतात हें पाहण्याची जिज्ञासा होऊन त्यांनीं तेथें बसण्याची परवानगी विचारली होती, पण ती त्यांनीं दिली नाहीं; व अशी परवानगी न देणेंच इष्ट आहे, असें मला वाटतें. याचें कारण एक तर मंडळी पुष्कळ असली ह्मणजे लिहिण्याचें काम चालावें तसें चालत नाहीं. दुसरें असें कीं, वर्तमान-पत्रांतून लेख प्रसिद्ध होईपर्यंत संपादकांना त्यांत फरक करावयाचा असतो, तेव्हां विचार प्रसिद्ध होण्यापूर्वी त्यांची स्फुटता न होणें हेंच चांगलें. पैकीं टिळक यांच्यासंबंधीं पाहतां पहिलें कारणच त्यांना लागू पडतें. कारण, " आमची एकाग्रता बिघडते " असें त्यांनीं वेळोवेळीं पुष्कळांना बोलून दाखविलें आहे; व विचार प्रसिद्ध होण्यापूर्वी ते बाहेर पडूं नयेत असें त्यांना वाटत नसे; याच कारण लिहिते वेळीं लेखांतील प्रमुख विचार ते अगोदरच दुसऱ्याजवळ पुष्कळ वेळां बोलून दाखवीत; व 'मी असें असें लिहिणार आहें' ह्मणूनही सांगत. आतां एकाग्रतेसंबंधानें अडथळा येत नसल्यास मंडळीस बसूं देण्यास कांहीं हरकत नाहीं; व केसरीच्या मजकुराचे वेळीं अशीं एक दोन माणसें बसत असत. पण हा प्रकार केव्हां तरीच घडे. बाकी नेहमीं मजकूर चालला असतां आम्हां दोघांखेरीज तेथें तिसरा कोणी नस. मराठीप्रमाणेंच इंग्रजी मजकूरही हे जलद सांगत. रा. रा. न. चिं. केळकर हे पुण्यास नसले किंवा कांहीं कारणानें त्यांना लिहावयास बनलें नाहीं, तर 'मराठा' पत्राचे अग्रलेख व स्फुट विषय हे लिहून देत. मराठीसारखा इंग्रजी मजकूर लिहिण्याचा मला सराव नसल्यामुळें या वेळीं मधूनमधून पुष्कळ विचारावें लागे; व तेही न रागावतां थांबून थांबून सांगत. विषय साधा असो अथवा गहन असो, मराठीप्रमाणेंच इंग्रजींतही यांची सांगण्याची भरारी सारखी सुरू असे. याचा अनुभव 'मराठ्या'चा मजकूर लिहित असतांनाच आला आहे असें नव्हें तर, लाहोर येथें १९०० सालीं राष्ट्रीय सभेस गेले असतां त्यांनीं

वेदकालासंबंधानें तेथें जें व्याख्यान दिलें होतें व त्यावर तेथील 'ट्रिब्यून' पत्रांत जी टीका आली होती तिजवरील उत्तर; गव्हर्नर, व्हाइसरॉय, स्टेट सेक्रेटरी, वगैरेंकडे पाठविलेले लोकांचे अर्ज; 'आर्यांचें मूलस्थान' या पुस्तकाच्या उपसंहाराचा भाग,† बाबा महाराजांच्या इस्टेटीसंबंधानें यांच्यावर उपस्थित झालेल्या खटल्यांतील अर्ज, वगैरे लिहितांना चांगला आला आहे. तात्पर्य, मराठी व इंग्रजी भाषेंतील लेख हे फारच खुबीनें आणि जलद सांगत हें वरील विवेचनावरून कोणाच्याही नजरेस येईल.

यांच्या लेखांत काय विशेष आहे?

यांचे स्वतःचे जे मुख्य लेख आहेत ते लक्षपूर्वक अवलोकन केले ह्मणजे त्यांत ठिकठिकाणीं महत्वाचे विचार व सिद्धांत ग्रथित केलेले आढळून येतील. आणि महत्वाचे विचार आणि सिद्धांत हेच भारदस्त लेखांचें जीवन आहे, हें कोणासही कबूल करावें लागेल; व उत्तम लेखक आपल्या लेखांत हें जीवन घातल्याशिवाय कधीं राहत नाहीं. शब्दलालित्य, अलंकारिक भाषा, चुरचुरीत वाक्यें हीं लेखांचीं भूषणें आहेत, नाहींत असें नाहीं; पण शरीरांत जीव नसला तर नुसते अलंकार जसे कुचकामाचे आहेत, तसेच लेखांत वरील प्रकारचा जीव नसला तर ते लेखही कुचकामाचे आहेत असें म्हटलें पाहिजे. आतां वर निर्दिष्ट केलेल्या वरवरच्या भूषणांनीं सजविलेल्या लेखांनीं कांहीं लोकांस घटकाभर करमणूक होऊन क्षणभर त्यांचे डोळे दिपून जातील; पण गारुड्याचा खेळ संपला ह्मणजे त्यापासून जसें कांहीं निष्पन्न होत नाहीं, व झालेल्या खेळांतही कांहीं वेळानें तथ्य नसून जशी निवळ हातचलाखी वाटूं लागते, तद्वत् वरील जीवन नसलेल्या लेखांपासून सुज्ञ वाचकांच्या मनावर विशेष परिणाम होत नाहीं, व मागाहूनही त्याचें महत्व राहत नाहीं. मराठी वर्तमानपत्राच्या आजपर्यंतच्या इतिहासाकडे पाहिलें ह्मणजे अशा प्रकारचे भारदस्त रीतीनें लिहिलेले लेख फारच थोड्या पत्रांतून प्रसिद्ध झाले आहेत; व ह्मणूनच

---

† 'आर्यांचें मूलस्थान' (The Arctic Home in the Vedas) या इंग्रजी पुस्तकाच्या उपसंहाराचा कांहीं भाग तर टिळकांनीं तोंडानें सांगून स्वतः मी हातानें लिहिला आहेच; पण हा सबंध ग्रंथ त्यांनीं तोंडानें सांगून दुसऱ्याकडून लिहविला आहे; यावरून गहन विषयांवरील लेखसुद्धां झपाटयानें तोंडानें सांगण्याची त्यांची शक्ति किती विलक्षण आहे याचें अनुमान वाचकांस करितां येईल.

केसरीला एक प्रकारचें महत्व आलें आहे. मागें जसें बर्वे प्रकरण, क्राफर्ड प्रकरण, संमत्तीवयाचा कायदा, राजद्रोहासंबंधानें वर्तमानपत्रांवर केलेले खटले, इत्यादि वर्तमानपत्रांच्या बाल्यावस्थेंत लोकमतांत खळवळ उडवून देणारे महत्वाचे विषय होते. तसेंच गेल्या सात आठ सालांत जमिनमहसुलाचा कायदा, एडवर्ड बादशाहाचें राज्यारोहण, दिल्लीदरबार, गौप्यगोपनाचा व युनिव्हर्सिटयांचा कायदा, वंगभंग, स्वदेशी चळवळ, इत्यादि विषय महत्वाचे होते; व त्यांवर यांच्या लेखणीनें अशी कांहीं भरधांव मारलेली आहे कीं, ती पाहून वाचकांची नजर चकित झाल्या-वांचून कधींही राहणार नाहीं. वर्षाकालीं महानदीच्या प्रवाहांत खाचखळगे, खड्डे, व तुटलेले कडे आले ह्मणजे त्याला जशी एक प्रकारची तीव्र गति मिळून तो आपला मार्ग जसा जास्त जोरानें व भराभर आक्रमण करतो व त्याचें उग्र स्वरूप पाहून प्रेक्षकांचें मन जसें थक्क होऊन जातें तद्वत् विषय कठिण, चळवळीचे व अत्यंत महत्वाचे असावेत ह्मणजे यांच्या सरस्वतीचा प्रवाह असा कांहीं जोरानें वाहत चाललेला दृष्टीस पडेल कीं, तो पाहून वाचकांचें मन थक्कच होईल. गेल्या आठ वर्षांत वर सांगि-तलेले प्रसंग अशाच प्रकारचे होते; व त्या वेळचे त्यांचे लेख काढून पाहिले असतां मी ह्मणतों याची सत्यता पुष्कळांना पटेल. मागील पंधरा वर्षांपेक्षां गेल्या आठ वर्षांतील त्यांच्या लेखांत दिसून येणारी विशेष महत्वाची गोष्ट ह्मटली ह्मणजे ही आहे कीं, मागील अनुभव, नवें वाचन व समाजस्थितीचें मनन, इत्यादि गोष्टींनीं त्यांचे विचार परिपक्व झाले असल्यामुळ हिंदुस्थानच्या राजकीय, औद्योगिक व सांपत्तिक प्रश्नांवर व इंग्लंडचें साम्राज्य, आमचा व्यापार, धर्म व वेदांत या विषयांवर त्यांनीं अनेक गंभीर व पोक्त विचार प्रदर्शित केलेले पुष्कळांना पाह-ण्यास मिळतील.

यांचे लेख भारदस्त होण्यास दुसरें कारण असें कीं, ज्या विषयासंबंधानें लेख लिहावयाचा त्या विषयावरील जेवढी ह्मणून उपलब्ध माहिती मिळेल तेवढी मिळवून लेख लिहीत असत. माहितीसंबंधानें एखादें पुस्तक अगर वर्तमानपत्र त्यावेळा जवळ नसलें तर मुद्दाम तें कोठून तरी पैदा करून आणीत. पण अमुक पुस्तक अगर वर्तमानपत्र या वेळीं जवळ नाहीं तर नाहीं, असें ह्मणून ते कधींही चालढकल करीत नसत;

एवढेंच नव्हे तर पुष्कळ वेळां एकादा सरकारी ठराव, कायदेकौन्सिलां-तील बिल, कायदा किंवा भाषण, अथवा एकाद्या मनुष्यानें एकाद्या विषयावर एकाद्या वर्तमानपत्रांत अगर मासिकपुस्तकांत लिहिलेला लेख याची दुसऱ्या एकाद्या वर्तमानपत्रानें नक्कल दिली असल्यास तें दुसरें बर्तमानपत्र यांना चालत नसून मूळचें वर्तमानपत्र अगर सरकारी ग्याझेट हेंच पुढें असावें लागे. आणि उत्तम माहिती देणारानें किंवा खऱ्या टीकाकारानें याच गोष्टीचें अवलंबन केलें पाहिजे; नाहींतर नक्कल करून घेणाऱ्या वर्तमानपत्राच्या चुकाही त्याला भोंवतात. ह्मणून टिळक होतां होईल तों अशा पुस्तकांचा संग्रह करीत. राजकीय विषयांचीं कांहीं पुस्तकें घरच्या ऑफिसमध्यें किंवा लायब्ररींत नसलीं तर तीं केव्हां केव्हां सार्वजनिक सभेच्या दिवाणखान्यांतून आणवीत; इतिहासाचीं किंवा वाङ्म-याचीं लागलीं तर डेक्कन किंवा फर्ग्यूसन कॉलेजमधून अथवा मुंबईच्या 'रॉयल एशियाटिक सोसायटी' च्या लायब्ररींतून आणवीत; व या चारही ठिकाणीं एकादें पुस्तक मिळालें नाहीं तर 'आनंदाश्रम' किंवा आपले स्नेही अथवा ओळखीचे कोणी तरी गृहस्थ यांच्याकडून आणवीत. एकाद्या विषयावर अमुक एक पुस्तक अगर लेख आहे आणि प्रयत्न करूनही तो मिळाला नाहीं ह्मणजे यांच्या मनाला थोडी चुटपुट लागे, न नाइलाजास्तव ती एकीकडे ठेवून हे लेख सांगण्यास सुरुवात करीत. प्रांतिक व हिंदुस्थान सरकारचीं बजेटें, दुष्काळ—कमिशनचा रिपोर्ट, होळकर सरकारचा राजीनामा, पोलिस—खात्याची सुधारणा, मुंबई इला-ख्यांतील जमिनधाऱ्याची पद्धत, खोतांसंबंधाचा कायदा, (हे स्वतः कोक-णांतील एका गांवचे खोत असल्यामुळें त्या बाबतींत यांना विशेष अनुभव आहे.) तिबेटची मोहीम, रूसो-जपानी युद्ध, राष्ट्रीय शिक्षण, स्वदेशी चळवळ, वगैरे विषयांवर त्यांनीं जे लेख लिहिले आहेत ते ग्रंथ वाचून व अनेक तऱ्हेची माहिती मिळवूनच लिहिले आहेत. ही माहिती मिळविण्यास व त्यासंबंधाचीं पुस्तकें वाचण्यास कितीही वेळ लागला तरी तो त्यांनीं खर्च केला आहे. एकाद्या विषयाकडे चित्त लागलें ह्मणजे त्यांना वेळेचें भान कसें राहत नसे हें पुढील उदाहरणावरून कळून येईल. एकदां लॉर्ड कर्झन यांनीं राणीच्या जाहिरनाम्यास 'अशक्य सनद' ह्मणून झटलेलें त्यांनीं वर्तमानपत्रांतून सहजी तीं चाळतां चाळतां वाचलें

होतें; व त्यावर केसरींत त्यांना लिहावयाचें होतें. पण तें कोणत्या पत्रांत वाचलें होतें हें त्यांना नीट स्मरेना. परंतु तें शोधून काढल्याशिवाय तर त्यांना चैन पडेना. ह्मणून त्यांनीं ऑफिसमधील बहुतेक दैनिक इंग्रजी पत्रांच्या फाइली सकाळपासून दोनप्रहरपर्यंत सारख्या चाळल्या. शेवटीं बारा वाजतां जेव्हां त्या विषयासंबंधाची हकीकत 'मद्रास स्टँडर्ड' पत्राच्या एका अंकांत मिळाली तेव्हां त्यांना बरें वाटलें !

यांच्या लेखांतील तिसरी महत्वाची गोष्ट ह्मटली ह्मणजे, होतां होईल तितकी ताजी बातमी देणें ही होय. इलाख्यांत ठिकठिकाणीं यांच्या ओळखीचीं माणसें व कोठें कोठें स्नेही असल्यामुळें केसरी पत्रास अनेक तऱ्हेची ताजी माहिती मिळे. पण जेथें अशीं माणसें नसत तेथें प्रसंगीं आपला मनुष्य पाठवून मुद्दाम माहिती आणवीत. अशा प्रकारच्या साहित्यानें बातमी देण्याच्या कामीं केसरी पत्र केव्हां केव्हां मुंबईच्या टाइम्स आदिकरून इंग्रजी दैनिक पत्रांच्याही पुढें आघाडी मारी. मुंबईच्या मंगळवारच्या इंग्रजी दैनिक पत्रांत जी बातमी प्रसिद्ध होई, ती केव्हां केव्हां केसरींतून अगोदरच वाचावयास मिळे; व केव्हां केव्हां मुंबईच्या मंगळवारच्या दैनिक पत्रांतही जी बातमी नसे ती केसरींतून अगोदरच प्रसिद्ध होई. देशी संस्थानांतील राज्यकारभारासंबंधानें व इतर प्रकरणासंबंधानें तर असा प्रकार हरहमेष होत असे; व मागें होळकरांच्या राजीनाम्यासंबंधाची बातमी जी पहिल्यानें कळली ती 'केसरी-मराठ्या' सच कळून त्यावरूनच मुंबईच्या टाइम्सनें ती प्रसिद्ध केल्याचें पुष्कळांना स्मरत असेल. पुष्कळ वेळां मंगळवारीं पाहांटेस केसरी यंत्रावर जात असतां तारेनें बातम्या आल्या आहेत; व कितीही त्रास पडला तरी त्या ताबडतोब जुळवून मंगळवारच्या केसरींत प्रसिद्ध केल्या आहेत. एकादी बातमी अत्यंत महत्वाची असली व केसरी निघण्यास बराच अवकाश असला तर जादापत्रकांतून ती पुण्यास तर प्रसिद्ध करीतच; पण इलाख्यांतील मुख्य मुख्य ठिकाणींही केव्हां केव्हां जादापत्रकें रवाना करीत.

यांच्या लेखांतील चवथी विशेष गोष्ट ह्मटली ह्मणजे हे जी बातमी अथवा माहिती देत ती खरी देत. पुष्कळ पत्रकर्ते अनुमानधपक्यांवर बऱ्याच बातम्या अथवा माहिती प्रसिद्ध करतात. त्यामुळें पुष्कळ वेळां त्यांना आपला लेख परत घ्यावा लागतो व त्यानें त्यांच्या पत्रास कमीपणा

येतो. टिळक यांचें मात्र केसरीपत्रासंबंधानें असें नसे. इंग्लंडांतील प्रख्यात वक्ता व मुत्सद्दी मि. कॉब्डेन हा आपल्या भाषणांचा ठसा लोकांच्या मनावर उमटावा म्हणून जी काळजी घेत असे[1] तीच काळजी टिळक हे लेख प्रसिद्ध करण्याच्या कामीं घेत. म्हणजे यांचे ठिकठिकाणचे स्नेही आणि बातमीदार हुषार व चाणाक्ष असल्यामुळें त्यांकडून जी माहिती येई ती बहुधां खरीच असे. तथापि, अन्य रीतीनेंही त्यासंबंधानें चांगला पडताळा पाहिल्याशिवाय ते प्रसिद्ध करीत नसत. त्यामुळें चुकीची अथवा परत घेण्यासारखी माहिती सहसा त्यांच्या लेखांतन कधींही प्रसिद्ध झाली नाहीं. या त्यांच्या लेखांच्या बाण्यावरून पुष्कळ लोक 'अमकी बातमी केसरींतून प्रसिद्ध झाली आहे ना? ती खरी असलीच पाहिजे,' असा भरंवशाचा वाद दुसऱ्याशीं करीत असतांना अनेक वेळां माझ्या नजरेस आलें आहे.

यांच्या लेखांतील पांचवी महत्वाची गोष्ट म्हणजे लेख वाचतां वाचतां वाचकांचीं अंतःकरणें त्या त्या विषयासंबंधानें खळबळून सोडणें ही होय. ही गोष्ट वरील सर्व गोष्टींपेक्षां अत्यंत महत्वाची आहे; एवढेंच नव्हे तर, लेखास जें लेखत्व येतें तें याच गोष्टीनें येतें, असें म्हटलें असतां मुळींच वावगें होणार नाहीं. आतां विचारगांभिर्य आणि ताजी व खरी माहिती यांशिवाय लेखांत खळबळ उडवून देण्याची शक्ति येत नाहीं ही गोष्ट आहे. तथापि, चित्रकार

---

[1] आपल्या भाषणासंबंधानें एका मित्रास लिहितांना मि. कॉब्डेन यानें एके ठिकाणीं असें म्हटलें आहे:—

"Rhetorical or oratorical merit does not belong to them: their sole value—if they have any—consists in the facts they contain, which have been always very carefully prepared; and in no case has their truth been invalidated. My rule has always been never to state a fact publicly which does not either rest on official documents or for which I have not the corroborative testimony of more than one private authority. I have found this plan absolutely necessary as a protection against the host of correspondents who have tendered me information upon public questions, without always duly verifying the accuracy of their statements."

उत्तम नसेल तर उत्तम कलम किंवा उत्तम रंग असून नसून जसें सारखेंच, तद्वत् वरील गोष्टी जरी महत्वाच्या आहेत तरी त्यांची योग्य ठिकाणीं योग्य रीतीनें योजना करणारा नसेल तर त्याही असून नसून सारख्याच आहेत. कलम व रंग हीं एकच असतात; पण हुषार चित्रकार आपल्या अंगच्या कुशलतेनें पाहिजे तें चित्र असें कांहीं खुलवून देतो कीं, तें पाहून प्रेक्षकांचें मन गारीगार होतें. तसेंच वातमी एकच व माहितीही एकच; पण टिळकांनीं आपल्या खुबीदार शब्दांनीं किंवा वाक्यरचनेनें ती अशी कांहीं सजविली आहे कीं, प्रख्यात अमेरिकन पत्रकार मि. चार्लस ए. डना यांनीं 'धी आर्ट ऑफ् पेपर मेकिंग' या पुस्तकांत झटल्याप्रमाणें मि. नॅथेनल हॅथॉर्न यांच्या भाषेप्रमाणें वाचकांस जणूं काय आपण नवी भाषा वाचायाला लागलों आहों, व आपणांस शब्दांचे नवे नवे अर्थ कळं लागले आहेत असें वाटतें!* यांचा कोणताही लेख घ्या. तो वाचण्यास आरंभ केला कीं, वाचकाला संपविल्याशिवाय राहवत

यांच्या योगानें मनाला कसें आणि काय वाटतें हें नटाच्या जन्माला यावें तेव्हांच कळावयाचें. त्याची मातब्बरी इतरांना कळावयाची नाहीं. माधुरीला आज दोन वर्षांनीं तें सारें सारें आठवलें. तिचें मन रंगभूमीकडे ओढ घेऊं लागलें. तिच्यानें तेथें स्वस्थ बसवेना.

तिच्या मनांत कांहीं तरी येऊन ती सभोंवार पाहत होती. मॅनेजर आपल्याकडे पाहत असल्याचें तिला दिसलें. तिनें खूण करतांच मॅनेजर आले.

" तुमच्या मालकांना मला आंत भेटायचं आहे. " तिनें म्हटलें.

" पण नाटक चालूं असतां आंत कोणाचीही भेट घ्यायची नाहीं, असा मालकांनीं नियम केला आहे. " मॅनेजरनीं अदबीनेंच अगदीं हलक्या आवाजांत सांगितलें.

" अँ ? अस्सं ? कधींपासून हा नियम झाला ? पूर्वी नव्हता मी असतांना—"

" बरोबर बाईसाहेब ! आपण आमच्याकडून सुटल्याच्या दुसऱ्या दिवसापासूनच हा नियम नवीनच प्रथम अमलांत आला, आणि तो आतां सक्तपणें पाळण्यांत येत असतो."

" बरं !"

मॅनेजरसाहेब आपल्या जागेवर गेले. पण माधुरीला आपल्या जागेवर बसवेना आणि रतिलालशेठनांही चैन पडेना.

" मला वाटतं; नाटक बस्स झालं. आपण आतां घरीं जावं, अं ? " रतिलालनीं प्रश्न केला.

" हो. मलाही तसंच वाटतं ! " माधुरीनं दुजोरा दिला.

* * *

" खरंच कीं काय ? माझा नाहीं विश्वास बसत आपल्या बोलण्यावर ! " नाटक कंपनीचे मालक बोलत होते.

" हो. मी अगदीं खरं खरं बोलतें आहे. कुलीन स्त्रियांनीं नाटकांत कलेच्या उन्नतीसाठीं काम करायला मुळींच हरकत नाहीं हेंच मत मी आतांपर्यंत प्रतिपादन करीत आलें आहें. आपल्या नाटकांत मी नायिकेची भूमिका करायला तयार आहें. अगदीं मनापासून मी हें सांगत आहें. आपणाला त्यांत असें असंभवनीय एवढें कां वाटावें मला कळत नाहीं, " माधुरी म्हणाली.

मालक विचारांत पडले. त्यांनीं पानसुपारीचें तबक माधुरीच्या समोर सरकविलें. नुकतेंच कॉफीपान झालें होतें. माधुरीनें विडा न घेतां फक्त एक लवंग

दातांत धरली. मालकांचें उत्तर काय येतें तें ऐकण्यास ती उत्सुक झाली होती. मार्केटिंगला म्हणून जात असतां तिनें शोफरला कंपनीच्या बिऱ्हाडावरून मोटर वळवायला सांगितली, आणि अगदीं सहज म्हणून ती कंपनीच्या बिऱ्हाडीं आली होती. कंपनीचे मालक आश्चर्यचकित झाले होते. कंपनीतल्या नाटकांवर, नटांवर व इतर विषयांवर तिनें थोडक्यांत पण बरीचशी चर्चा केली होती, व सध्यांच्या नायिकेच्या कामांत अमुक अमुक सुधारणा केल्यास नाटक जास्त लोकप्रिय होईल, असें मत तिनें दिलें होतें. मालकांनीं तिचीं सर्व मतें शांतपणें ऐकून घेतलीं होतीं. त्यावरून आपली छाप मालकांच्या मनावर चांगलीच बसली असल्याची तिची खात्रीही झाली होती.

मालकांनीं धंद्यांत पैसा मिळत नसल्याचा मुख्य उल्लेख संभाषणांत केलाच होता. पण माधुरीनें विनावेतन काम करण्याचीही कबुली दिली होती.

मिस माधुरी × × × × कंपनीच्या × × × × या नव्या नाटकांत मुख्य नायिका म्हणून पुन्हां चमकणार अशी जाहिरात झाल्यास पुन्हा पैशाचा कसा पाऊस पडेल याची कल्पना मालकांस नव्हती असें नाहीं. आणि माधुरीच्या मस्तकांत या वेळीं असल्याच प्रकारच्या गोड विचारांची धुंदी खेळत होती. दोघेंही लोडास टेकून मऊ गादीवर समोरासमोर बसलीं होतीं व आपापल्या विचारांत गढून गेलीं होतीं. शेवटीं मालकांनीं हलक्याच आवाजांत म्हटलें—

" मी विचार करून कळवितों आपणांला लौकरच. "

* * * *

हातांतील वर्तमान पत्रावरून शेठजींची नजर सहज फिरत असतां एका विशिष्ट स्थलीं त्यांची दृष्टि थबकली. 'नाट्यकला' साप्ताहिकाचा तो अंक होता. नाट्य-लोलुपांना अत्यंत आनंदकारक वाटणारी अशी ती वार्ता होती.

रंगभूमीवर चमकणार

प्रसिद्ध नटी सौ. माधुरी ह्या × × × × नाटक मंडळीच्या रंगभूमीवर ××× नाटकाच्या पहिल्या प्रयोगांत नायिकेच्या वेषांत पुनः चमकणार असल्याचें समजतें. माधुरीचें काम किती मधुर असतें हें महशूरच आहे. माधुरी ह्या विवाहित झाल्यावरही त्यांनीं नाट्यकलेच्या व्यवसायाची पुष्कळच माहिती मिळविली आहे. त्यांच्यासारखी कलावती आणि सुविद्य नटी रंगभूमीवर पुनः चमकणार हें आम्हां नाट्यरसिकांचें महद्भाग्य समजतों व सौ. माधुरीचें आम्ही अभिनदन

करिता. अशी सुविद्य, कलावंत व कुलवंत माणसें रंगभूमीवर येणें हे नाट्यकलेच्या वाढत्या यशाचें द्योतक आहे....”

या मजकुरावरून नजर फिरत असतां रतिलालशेठच्या मस्तकांत विचारचक्र सारखें गरगर फिरत होतें. आणि तेवढ्यांतच त्यांच्या कानावर टेलिफोनवरील संभाषणाचे शब्द पडत होते. रतिलालनीं वर्तमानपत्र तसेंच तोंडासमोर धरलें पण वाचण्याऐवजीं ऐकण्याकडेच त्यांचें लक्ष जास्त लागलें होतें. माधुरीच बोलत होती. पण कोणाशीं ? आणि कशाबद्दल ?

“.....असं म्हणतां ? ठीक ! दुय्यम नायिकेचें देखील काम करायला माझी तयारी आहे. मुख्य नायिकेच्याच कामांत कांहीं विशेष आहे असं नाहीं.... बरं बरं !—काय ? कास्ट ठरून गेला ? म्हणून कसली हरकत ? अहो ! मी म्हणतें एकाद्या दुसऱ्या प्रयोगांतच काम करायचं आहे, तेव्हां तुमचा ठरलेला कास्ट कांहीं बिघडत नाहीं...असं होय ? कवीच आक्षेप घेताहेत ? तिथं आहेत का ते कवी ? टेलिफोनपाशीं ? मी त्यांच्याशीं बोलतें. आं ? नाहींत ? केव्हां भेटतील ? गांवाला गेलेत ? केव्हां येणार ? सध्यां येणारच नाहींत. बरं, फक्त प्रयोगादिवशींच येणार होय ? शहाणे आहेत खरे हे नवे कवी ! थांबा—थांबा—हं. हें पहा, मी ह्या नाटकांत कोणतीही अगदीं किरकोळ चवथ्या पांचव्या अगदीं शेवटच्याही दर्जाची भूमिका करावयास तयार आहें म्हणतें ना ? प्रश्न तत्त्वाचा आहे. पैशाचा नव्हे. तुमच्या कंपनीचा व माझा पूर्वीचा ऋणानुबंध लक्षांत घेऊन मी हें म्हणत आहें. मला कंपनींतच जावयाचें असलें तर तो प्रश्नच निराळा ! आलं कां लक्षांत ? ऑं ? पत्रच पाठवितां ? बरं, पण केव्हां ? उद्यां. बरं. पत्रच पाठवा...”

* * * *

वरील हकीगतीला चार दिवस झाले. कंपनीच्या मालकांकडून दुसऱ्या दिवशीं पत्र कांहीं आलें नव्हतें. शिवाय माधुरीनें आपणहून इतका उतावीळपणा केला होता कीं, त्यापेक्षां जास्ती पुढें पाऊल टाकणें म्हणजे स्वाभिमानाला तिलांजली देण्यासारखेंच होत होतें. कंपनीच्या मालकांकडून टेलिफोन आला त्याच्या दुसऱ्याच दिवशीं कांहीं जरूरीच्या कामकाजासाठीं रतिलालशेठ बाहेर गावीं गेले होते. पण त्यांचें या खेपेचें जाणें नेहमींच्याहून निराळ्या प्रकारचें झालेलें माधुरीच्या नजरेस आलें होते. आपल्या रंगभूमीवर जाण्याच्या बेताबद्दल त्यांच्या मनांत कांहीं विकल्प येईल असें माधुरीस वाटलें नाहीं. कारण तिनें ती गोष्ट कांहीं लपवालप-

वीनें केली नव्हती. आतां प्रत्यक्ष अशी तिनें त्यांच्याकडे परवानगी मागितली नव्हती. पण अद्याप निश्चितपणा ज्या गोष्टीस आलेला नाहीं. त्याची आगाऊ परवानगी कसली मागावयाची ? आणि परवानगी मागायला वेळ कितीसा लागणार होता ? शिवाय पूर्वी अशा विषयावर एकदां चाललेल्या संभाषणांत कुलीन स्त्रीनें रंगभूमीवर जाण्याच्या विरुद्ध रातिलालनीं मत दिलें नव्हतें. कांहीं असलें तरी आपली रंगभूमीवरील कीर्ति आपल्या पतीला आवडेल असें माधुरीला वाटत होतें. आज ती फारच अस्वस्थ झाली होती. कांहीं एक प्रत्यक्ष पुरावा नसतां वर्तमानपत्रांत तर आपण रंगभूमीवर पुनश्च पदार्पण करणार अशी बातमी फडकली आणि कंपनीच्या मालकांकडून अद्याप उत्तर येईना. त्यामुळें तिला कसेंसेंच वाटूं लागलें. रातिलालशेठ आणि कंपनीचे मालक या दोघांबद्दलच तिच्या मनांत या वेळीं विचारतरंग उठत होते. इतक्यांत तिच्या नांवचीं दोन पत्रें तिला मिळालीं.

त्यांतील एक पत्र रातिलालशेठचें होतें हें तिनें पत्र्याच्या अक्षरावरूनच ओळखलें. पण दुसरें कोणाचें हें तिला उघडल्याशिवाय ओळखतां येईना. म्हणून तिनें तें प्रथम उघडलें व मजकुराच्या शेवटीं सही पाहिली तों नाटक-कंपनीच्या मालकाचीच होती ती ! तेंच पत्र तिनें पहिल्याप्रथम वाचावयास सुरवात केली.

"×××××× आपण जो विषय सुचविलांत त्याच्यावर मी पुष्कळ पुष्कळ विचार केला. वास्तविकपणें तुमच्यासारखी प्राथितयश व लोकप्रिय नटी लाभणें म्हणजे दैवयोगच. म्हणून तुमच्या इच्छेप्रमाणें होकार देण्याचा मला मोह होतो. पण तें आमच्या नाटकमंडळीच्या शिस्तीस सोडून होणार आहे. पहिली गोष्ट तुम्ही येणार त्या कांहीं १–२ च खेळांकरितां. कायम आला असतां तर गोष्ट निराळी होती. एकदोनदां खेळांत काम करून तुमच्यासारखी प्रसिद्ध नटी गेल्यावर नंतरचीं कामें फिकीं पडतील आणि नवा खेळ तर त्यामुळें कायमचाच पडेल.

दुसरें, नटमंडळी कंपनीच्या शिस्तीच्या बाहेर एकवार जाऊन, निराळ्या शिस्तींत दिवस घालवून पुन्हां कंपनींत आलीं असतां त्यांना योग्य प्रकारें वागविणें चालकांना कठीण जातें. तालमीच्या बाबतींतही पुष्कळ वेळां मतभेद होऊन शिस्त बिघडते. आणखीही अशाच पुष्कळ गोष्टी लिहितां येतील. एकंदरींत तात्पर्य एवढेंच कीं, कंपनीच्या गोटाच्याबाहेर जाऊन संसारसुखांत, निराळ्या वातावरणांत दिवस घालविलेल्या नटीला, अंगसौष्ठव, मुद्राभिनय, वगैरे

हरएक बाबतींत अवघडपणा वाटूं लागत असल्यामुळें कंपनींत तात्पुरतें काम करूं देणें कठीण पडतें असा अनुभव आहे. म्हणून नकार द्यावा लागत आहे, त्याबद्दल क्षमा असावी.....”

आपला

××××××

हें पत्र वाचून माधुरीला फारच वाईट वाटलें.दुसरें पत्र वाचण्याचा तिचा विचार नव्हता. पण ती आतां इतकी हताश झाली होती कीं, वाटतील तितक्या अप्रिय गोष्टी असल्या तरी त्या सहन करण्याची जणूं कांहीं तिनें तयारीच केली होती. आज आपणांला अनिष्ट आणि अप्रिय गोष्टीच ऐकाव्या लागणार असें तिचें मन तिला सांगत होतें. किती आढ्यतेनें ती नाटक कंपनीच्या मालकाला भेटली होती, आणि शेवटीं तिचा कसा पाणउतारा झाला !

नाटक कंपनीच्या मालकाशीं बोलणें करीत असल्यावेळचे सर्व प्रसंग तिला आठवले आणि त्यामुळें ती अतिशयच खजील झाली !

तशाच परिस्थितींत तिनें दुसरें पत्र उघडून वाचावयास सुरवात केली. तें पत्र रतिलालशेठचें होतें.

“××××× म्हणूनच मला इकडे जास्त दिवस मुक्काम वाढवावा असें वाटूं लागलें आहे. रंगभूमीवरील तुझें काम पाहण्याची माझी आतां तयारी नाहीं.

आपण एकमेकांच्या विचारानेंच विवाहबद्ध झालों हें खरें, तथापि झाली ही माझ्या हातून चूक तर झाली नाहीं ना असाही संशय मला आतांशा जाचीत असतो. नटी जर गृहिणी झाली तर तिचें मन संसारांत कितपत रमूं शकेल याची मला शंका वाटते. माझ्यासारखा नाटकी वातावरणाला पारखा असलेला व सदा सर्वकाळ आपल्या उद्योगधंद्याच्या कामकाजांत गुरफटलेला नवरा तुला मनांतून कितपत आवडत असेल ? किंवा थोडे दिवस आवडला तरी तुला माझ्या सहवासांत कायमचें सुख लाभेल काय ? तुझें मन रंगभूमीवर पुनः चढण्याकडे प्रवृत्त होऊं लागलें आहे, हें माझ्या ध्यानांत आलें. तुझ्या आकांक्षेच्या आड मी येऊं इच्छित नाहीं. तुला पाहिजे तशी तूं वाग. मात्र आतां तरी मनाचा एक पक्का आणि कायमचाच निश्चय कर, रंगभूमीवरच चमकावयाचें असेल तर खुशाल जा. पण रतिलालशेठची सौभाग्यवती म्हणून जाऊं नको. पुनश्च कुमारी माधुरी म्हणूनच जा. तुझें उत्तर आल्यावर मी माझा मुक्काम किती दिवस आणि कुठें करावयाचा हें ठरविणार आहे ××××.....

रतिलाल शेठ.

११

रस्ता ओलांडतांना

दुपारच्या सुटीची घंटा झाली. गिरणींतले मजूर जेवायला बाहेर पडले. गिरणीच्या आवारांतला रस्ता कसा दुतर्फा फुलून गेला. पुरुष, स्त्रिया, मुलें खेंचाखेंच करीत बाहेर पडलीं. पण दोन तीन माणसें अद्याप मागें राहिलीं होतीं. गोजरा आणि तिचा शिवू हीं दोघें अद्याप मागें होतीं. बाहेर पडणाऱ्या हजारों माणसांच्या थव्यापैकीं शेवटच्या ज्या कांहीं जणांची नजर त्या दोघांकडे गेली, त्यांची आपापसांत डोळेमोडणी, कुजबूज आणि चर्चा सुरू झाली. कारण कल्हेवाला भिमाजी त्या मायलेकरांच्या मध्यें उभा असलेला त्यांनीं पाहिला होता.

गिरणींतल्या एका बाजूच्या कोंपऱ्यांत गोजराला नेऊन कल्हेवाला भिमाजी आपल्या पुंजकेदार मिशांवरून हात फिरवीत म्हणाला,—"गोजरा ! तुला अन्नाला मोताद व्हायचं आहे काय ? विचार कर आणि उत्तर दे. पोटाची दामटी वळलेल्या त्या शिव्याकडे–तुझ्या पोराकडे बघ. आज माझ्या बिऱ्हाडीं येणार कीं नाहीं बोल !"

"माझं प्रेत देखील तुझ्या बिऱ्हाडाकडे वळणार नाहीं." फाटलेल्या पदराचे धागे लज्जारक्षणासाठीं गळ्याखालीं ओढीत गजरा म्हणाली, "आजपर्यंत केव्हां केव्हां तुझ्याकडे मदत मागितली, पण ती तूं या हेतूनं दिलीस हें मला तेव्हां उमगलं नव्हतें. मी जिवंत राहिलें तर तुझी पैन्पै फेडीन, तुला काय वाटेल तें करून घे. जा !" असें म्हणून ती निघून जाणार तोंच तिच्या दंडाला धरून भिमाजीनें खेंचलें. खेंचतांना ज्या दोन चार शेलक्या शिव्या त्यानें हांसडल्या त्यांचा उच्चार करणें अथवा कागदावर लिहिणें अशक्य आहे. पण दंडाला खेंचताक्षणींच दंडावरची त्याच्या मुठीची पकड सुटली आणि क्षणभरच तो स्तिमित झाला ! क्षणभरच तो तिच्या कांपऱ्या देहयष्टीकडे पहात राहिला !

"गोजरे ! तुझ्या आंगाला भयंकर ताप आहे ! तुला लाथा मारून हांकून दिली तर तुझी काळजी कोण करणार ? तुला अन्नपाणी कोण देईल ? मी तुला मुकादमाकडे नेत आहें. बार भरून ठेवलेला आहे. रंजुकीच्या वातीला विस्तवच काय तो लावायचा राहिला आहे; बघ तो बघ–त्या पोराकडे बघ—"

खरोखरच ओक्साबोक्शीं रडत शिवू या वेळीं आपल्या आईजवळ आला होता. भिमाजी आपल्या आईला कां मारतो हें त्या सहा वर्षांच्या अर्भकाला कसें समजणार ? जिवाच्या आटोक्याबाहेर काम करून तें कोवळें पोर उपासमारीनें अर्धमेलें झालें होतें. एकदिवसा आड भाकरी खायची त्यांची स्थिति होती. आज त्याची आई भाकरी करून त्याला देणार होती. कालचा दिवस चण्याकुरमुऱ्यांवर घालवला होता, तसाच उद्यांचा दिवस पुन्हा घालवावा लागणार होता. कारण डॉक्टरची व वाण्याची उधारी बरीच फुगली होती. महिन्यांतून पंधरा दिवस उपाशीं काढल्यावांचून गत्यंतरच नव्हतें.

गोजराचें घर एका खेडेगांवांत होतें. पण तिच्या सौभाग्याचा धनी तिला सोडून गेल्यापासून दिरांनीं तिचा छळ करायला सुरवात केली. तिचा हिस्सा त्यांना मिळवावयाचा होता. पहिल्यानें कांहीं दिवस कोणाची मोलमजुरी करून दिवस काढण्याचा तिनें प्रयत्न करून पाहिला, पण शेवटीं शेजारचा भिमाजी मुंबईस जाऊन चार पैसे मिळवून सुखांत असलेला पाहतांच गिरणींत काम करून चार पैसे जवळ करतां येतात असें तिला त्याच्याकडून समजलें व तें खरें वाटलें. एक दिवस ती कोणालाही न कळवितां भिमाजीबरोबर मुंबईस आली आणि परळच्या एका गिरणींत नोकरीस राहिली. पण भिमाजीचा पापी कावा निराळाच होता, तो आज पुरा बाहेर पडला.

" गोजरे ! तुला आजपासून नोकरीवरून कमी केलें आहे. तूं कामचुकारपणा करतेस आणि बाकीच्या मजुरांनाही फितवतेस याविषयीं माझी खात्री झाल्यावरून मी वरिष्ठांना कळवलें होतें. आजपासून तूं गिरणींत येऊं नकोस. दंडादाखल झालेल्या कामाचा पगारही तुला मिळणार नाहीं जा ! "

" हः हः हाः हाः हाः ! " कल्ल्यांवरून बोटें फिरवीत भिमाजी मोठमोठ्यानें हांसला.

" आणि माझ्या शिवूच्या कामाचा पगार तरी ? "

" तें शेंबडें पोरे कसलें काम करतें, आणि त्याचा पगार कसला ? "

" याच महिन्याला त्याला नाहीं पगार ?"

" नाहीं ! या महिन्यांत त्याची हजिरीच मांडलेली नाहीं !"

" असं कसं ? एकही दिवस तो कामावरचा नाहीं रहायला."

" तो सगळा भिमाजीकडे आहे हिशोब."

तिनें एकवार भिमाजीकडे पाहिलें, भिमाजीनें मिशावरून हात फिरवला आणि—

पण त्याची ती पापी विचारांनीं भरलेल्या हृदयांतील विकार बाहेर फेंकणारी चंचल दृष्टि पहातांच तिच्या सर्वांगावर शहारे आले. तिनें एकवार आकाशाकडे पाहिलें आणि मागल्या पावलीं परतली. जणूं तिनें परमेश्वरालाच आपल्याला नेण्याकरितां वर बोलावलें होतें.

भुकेलेला शिवू जमिनीवर मूर्च्छित पडला होता. त्याला उचलून घेण्याची ताकद तिला नव्हती. तापानें तिचें आंग फणफणत होतें, अशक्तपणानें हातपाय लटपटत होते. तिच्या मनांत असंख्य विचाराचें काहूर माजलें होतें, पण पोराकडे जीव घुटमळत होता.

गिरणीच्या फाटकांतून ती बाहेर पडली आणि शिवूला कडेवर घेऊन रस्ता ओलांडूं लागली. इकडून व्हिक्टोरिया आली, दुसरीकडून ट्राम आली. तिला चुकविण्याकरितां ती बाजूस सरते तोंच समोरून मोटर लॉरी रों रों करीत आली; हॉर्न तिनें ऐकलें. चुकविण्याकरितां ती पलीकडे पाऊन टाकते तोच तोल जाऊन ती शिवूसकट लॉरीच्या मडगार्डला अडकून खालीं पडली आणि लॉरीचें चाक तिच्या व शिवूच्या अंगावरून गेलें !

× × ×

पिवळ्या पगडया जमा झाल्या. शिटयांचे आवाज झाले. नोटबुकें व पेन्सिली बाहेर आल्या. कसलासा 'छन्, छन्' आवाजही झाला. त्याबरोबर एखाद्या नोटबुकांत खोडाखोड होत असल्याचाही भास कोणाकोणास झाला. पुढची हकीगत म्हणजे हॉस्पिटल, कोरोनरचे कोर्ट वगैरे ठिकाणीं घडलेली तुम्हांला उद्यांच्या दैनिकांत वाचावयास मिळेल; आणि ती अगदीं निराळ्याच प्रकारानें लिहिलेली आढळेल. पण खरा प्रकार हा असा आहे.

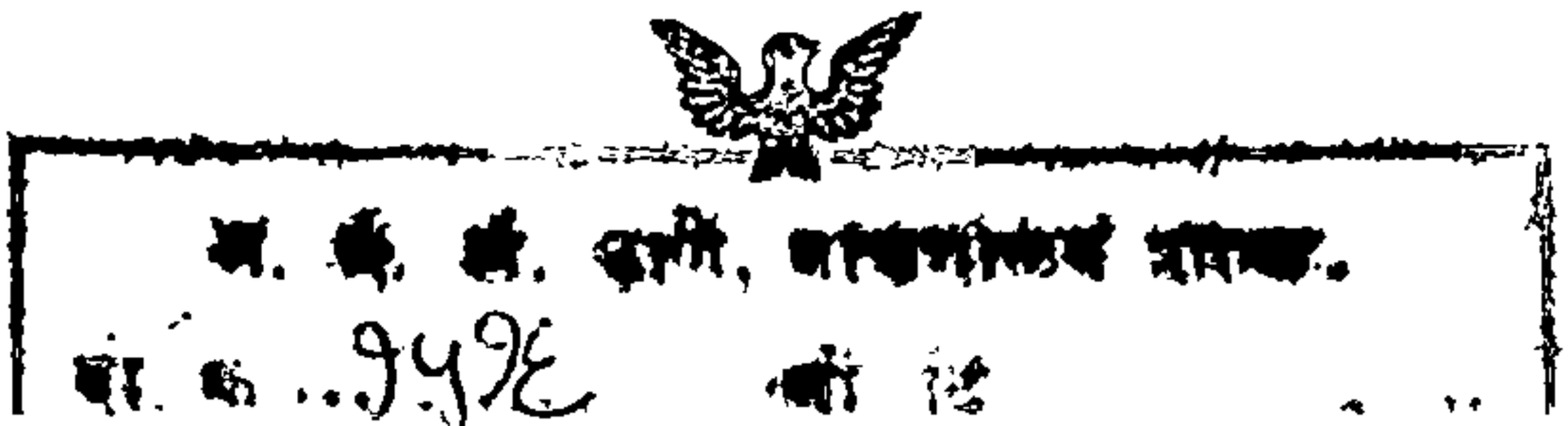

जीवन-मरण !

"पण या सगळ्या गोष्टी माझ्या जीवनोत्तर व्हावयाच्या आहेत—" क्षीण आवाजांत, शब्द अस्पष्ट उमटत असतां, श्वास लागलेल्या स्थितींत वरील वाक्य आसन्नमरणावस्थेंत पडलेला तो म्हातारा मोठ्या परिश्रमानें उच्चारीत होता.

मुलगा जवळच बसला होता. तोही पुढील प्रसंग ओळखून घाबरून गेला होता. शब्द त्याच्या कानावर पडले. यंत्राप्रमाणें ते तो ऐकत होता. पण अनवधानतेनें त्यानें विचारलें—

"हं ! जीवनोत्तर,—जीवनोत्तर ?"

"हो जीवनोत्तर. जीवनोत्तर म्हणजे मरणोत्तर !"

"जीवनोत्तर म्हणजे मरणोत्तर ?" मुलानें किंचित् आश्चर्यानें विचारलें.

"हो. जीवनाचा शेवट म्हणजे मरण ना ? जीवनानंतर मरण-जीवनोत्तर म्हणजे मरणोत्तर." म्हाताऱ्याची वाचा बंद झाली त्याचें जीवन बंद झालें होतें.

"जीवनानंतर मरण; आणि मरणानंतर जीवन नव्हे का ?" मुलगा अर्धवट स्वतःशींच पुटपुटत होता; "जीवनोत्तर म्हणजे मरणोत्तर असें हे बाबा म्हणतात. अर्थात जीवन म्हणजे मरण असें ठरल्यासारखेंच झालें म्हणावयाचें. मरण म्हणजे जीवन आणि जीवन म्हणजे मरण. अगदीं बिनचूक समीकरण आहे हें ! हो ना बाबा ?"

हो ! जीवन म्हणजे मरण" असा ध्वनि आला ! पण तो कांहीं म्हाताऱ्याच्या तोंडून खास आला नव्हता. मुलाला मात्र तसें वाटलें. ओंठ हालल्यासारखे देखील त्याला दिसले. पण तो भासच नव्हे कां ? पण तसें तरी कसें म्हणा ? मरण म्हणजे जीवन ना ?

तो ध्वनि ऐकल्यावर मुलगा खात्रीच्या स्वरानें म्हणाला–होय. जीवन म्हणजे मरण.

त्याची दृष्टि बापाकडे गेली. त्याला तें दृश्य पहावेना. तो एवढेंच म्हणाला—

"जीवन म्हणजे मरण"

नेरूरकरांचें वाङ्मय

कथा वाङ्मय

१ शीलाचें मोल (कादंबरी)
२ दुधारी सुरी (कादंबरी)
३ तो क्षण (कादंबरी)
४ देशाचें वैभव (कादंबरी)
५ अकबराचें वेदसाधन (कादंबरी)
६ नटीचे नाच (लघु कादंबरी)
७ साधना (लवकरच प्रसिद्ध होणारी कादंबरी)

काव्य वाङ्मय

१ राधा कृष्ण रहस्य (काव्य)
२ सिंहगड दर्शन
३ पर्वती (काव्य)
४ श्रीक्षेम राज्याधिरोहण (काव्य)
५ श्री सयाजी सुवर्ण महोत्सव (काव्य)
६ उत्कंठा (कविता संग्रह)

प्रबंध वाङ्मय

१ मराठीचा संसार
२ टॉलस्टॉयचें तत्त्वज्ञान

बाल वाङ्मय

१ श्री सरस्वतीचा प्रसाद
२ माणूस आणि पशु
३ पहिलें पुस्तक
४ पाढ्यांचे खेळ
५ गमतीच्या गोष्टी (लौकरच ४ भागांत प्रसिद्ध होणार)